مەسعوود محەمەد

دەستەو دامانی نالی

ستۆکهۆڵم - ١٩٩٧

دەستەو دامانی نالی
نووسەر: مەسعوود محەمەد
ستۆکهۆڵم ۱۹۹۷

مێژساڵێکه مەراقی کارێکی پێویستی سەرشانی ئەدەبدۆستی کوردەواری هەستم دەڕووشێنێت و دنەم دەدات و دەستم پێی ناگات: دەمەوێ، پاتەوپات و بێ مەرایی، بلێم شەرحەکەی دیوانی نالی لەلایەن مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەڕڕیس و، گیانشاد، فاتیحی ڕۆڵەی بێگەرد و بێتەقسیریەوە کە خانەی وێرانی خاکوخۆڵی بۆ کورد و کوردستان سەرلەنوێ ئاوەدان کردەوە و بێن و بەرامەی گوڵستان و بۆستان و بەهارستانی ئەدەبی پەردەپۆشی کەڵەشاعیری کوردی لە دەماغی خەیاڵ و خەون و خولیای هەموو هەستەوەری ناسک گێڕا، کاتی ئەوەی هاتووە، ئەگەر نەڵێم پیر بووە، درزێکی سەربان و کەلێنێکی دیوار و تیکێکی تاق و پەنجەرەکانی بە کوتانەوە و پرکردنەوە و مشتوماڵ دان کەمتاکورتە ڕەونەقێکی تازە بخەنە سەر پرشنگی چراغانی دیوانەوە کەوا لە حەقیقەتدا کارێک دەبێ بریتی لە هەڵکێشانی فتیلی چراکە نەک خواستنەوەی نەوت بۆی. لێرەشدا حەقە بەسەرمەوە لەچاو ئەدەبدۆستانی دیکەی کورد کە خۆم بەرپرسیارتر بزانم بۆ ئەم کارە، هەر نەبێ، لەبەر دوو هۆی سەرەکی:

هۆی یەکەم ئەوەیە کە شەرحی دیوانی نالی لەلایەن باوک و ڕۆڵەی پەرۆشدارەوە کاتێک درایە کۆڕی زانیاری کورد بۆ لەچاپدانی یەکسەر بە من سپێردرا بینرخێنم (ئەوسا ئەندامی تەرخان و کارای کۆڕ بووم و هەر لەسەر بڕیاری ئەنجومەنی کۆڕ دیراسەی نالی و حاجی قادرم بە ملەوە بوو، ئەوسا کە شەرحەکەی مامۆستا و ڕۆڵەی بە من درا ڕیزە گوتارم لەسەر نالی لە گۆڤارەکەی کۆڕ بڵاودەکردەوە) ئەو شەرحەی باسکراو کارێکی سادە و کەم بڕشت بوو، ڕەنگە سێیەکی شەرحی دواتری نەدەبوو. گیانشاد، فاتیح، چەند کۆبوونەوەیەکی لەگەڵمدا کرد و هەندێک لایەنی واتا ونەکانی بەشێک لە هەڵبەستی نالیم بۆ ڕوون کردەوە و، هەر لەبیرمە، بە نموونەی هەوەڵ جار، ئەم بەیتەم بۆ شەرح کرد:

خاو و بێ خاوی دو زولفی خاوم ئەز
چاوە چاوی یەک غەزالە چاوم ئەز

گوتم: سەیرکە، لە نێو دێڕی یەکەمدا «خاو و بێ خاو» دوو وەصفن بۆ دوو زولف. لە نیوەدێڕی دووەمدا «یەک» هاتووە بۆ غەزال کەچی دوو چاوی هەیە. بەو پێیە «چاوە چاو» و «یەک غەزالە چاو» یش لەنگەریان لەگەڵ یەکتردا بەستووە وەک کە «خاو، بێ خاو» لەنگەریان بەستووە لەگەڵ «دوو زولف». بەدەم وتووێژی چەند ڕۆژەمان بایی بڕشتی زەینی خۆم، بەشێک لە لایەنە شرایەوەکانی شیعری نالیم بۆ فاتیح ڕوون کردەوە ئیتر متمانەی هات کە دەبێ جارێکی دیکە بە شەرحی دیوانەکەدا بچنەوە، وابوو کاک محەمەدی برایشی لە سەفەری هەندەران گەڕایەوە و بەشداری سەروبەری شەرح و لەچاپدانی دیوانەکە بوو تا بوو بەو شەرحە مەزنەی وا لەبەر دەستاندایە.

هۆی دووم ئەوەیە کە گیانشاد فاتیح باوەڕی بە بۆچوونەکانی من هەبوو دەربارەی تەمەن و مێژووی ئاوارەبوون و هەڵسوکەوتی نالی لە غەریبی. سەیرێکی پەراوێزی لاپەڕە ۳۱ ی شەرحەکە بکرێت دەدیترێت فاتیح نووسیویەتی «ئەم بەڵگانەم هەموو لە دەستنووسێکی فلان وەرگرتووە». هەر ئەو دەستنووسە بوو دواتر بووە بەشێکی گوتارەکانم لەبارەی نالی کە بوون بە کتێبی ***چەپکێک لە گوڵزاری نالی*** بە پێشەکییەکی بیندرێژەوە. یەکەم ئاڵقەی گوتارەکان لە ساڵی ۱۹۷٦ بڵاوبۆتەوە کە دەکاتەوە ساڵی لەچاپدانی شەرحەکەی مەلا کەریم و فاتیح. ساڵمەرگی نالی لە گوماندا نەما دوای ئەوەی مامۆستا عەبدوڵڵا حەدداد لە خوێندنی ئەوروپای گەڕایەوە و لە تەلەڤیزیۆنێک بڵاوی کردەوە کە نووسەرێکی فەڕەنسی نووسیویەتی: نالی لە ۱۲۹۰ ک لە ئەستەنبوڵ بە خاک سپێردراوە و نووسەر خۆی لە دەمی ناشتنی تەرمەکەی حازر بووە. [من بەپێی ئەوەی باپیرم لە ساڵی ۱۲۸۹ ی کۆچی، نالی لە مەککە و مەدینە دیتووە و لەوێشی بەجێ هێشتووە وەهام بە دڵدا هات نالی ئەو شوێنە بەجێ ناهێڵێ لەو تەمەنەی کۆتایی ژیان. بەڵام دیارە بەهەر نیازێک بووبێ بەر لە مەرگی، ڕەنگە ساڵی ۱۲۸۹ یان سەرەتای ۱۲۹۰ بۆ ئەستەنبوڵ چووە].

لەم نووسینەمدا تەنها یەخەگیری شەرحی ئەو بەیتانە دەبم کە لە دیوانەکەدا هاتووە و من جۆرێکی جودا پەسەند دەکەم. بێگومان زۆر شوێنی دیوانی نالی، جارێ بە واتاگومی ماوەتەوە ئیتر سەبەب هەرچی بێت. لە نموونەدا دەڵێم قەصیدەی «ئەی جیلوەدەری حوسن» کە لە دیوانەکەدا بە ستایشی خودا حیساب کراوە، ئەویش بە تەئویلێکی دوورەدەست، هەڵدەگرێ بە هەمان ئەرکی تەئویل، بدرێتەوە بە مەدحی یار، بە تایبەتی لە نیوەی دووەمی بەیتی سەرپەڕگی لاپەڕە ٧٦ کە دەڵێ «ئەی شەوقی ڕوخ و ذەوقی لەبت ذائیقە بەخشا»، ئنجا لە بەیتی دووای ئەودا، لاپەڕە ٧٧، کە دەڵێ:

جان بەر لەبی بۆسەی لەبتە عاشقی زارت
فالبائس یستوهب من فیك معاشا

بەلای مجێزی منەوە ئەم «خطاب» ـە ناشێ بۆ لای خوا هەڵگێردرێتەوە مەگەر بە زەبری کوتەک. دەبێ لێرەدا بڵێم، لە شەرحی بەیتی سەرپەڕگی لاپەڕە ٧٦ کە ئەمە دەقیەتی بە پێی نووسینی ناو کتێبەکە:

فەییاضی ڕیاضی گوڵ و میهر و مل و لەعلی
ئەی شەوقی ڕوخ و ذەوقی لەبت ذائیقە بەخشا

وشەی «مل» بە مل و گەردەن لێک دراوەتەوە کەچی وشەکە «مول – مُل»| ـە بە واتای شەراب دێت. هەر ئەم واتایەش جێی دەبێتەوە لە بەیتەکەدا چونکە لە هەموو بەیتەکەدا تەنها «شەراب» هەیە یەکسەر و بێ هەناسەسواری تام ببەخشێت و داوای «ذەوقی لەبت» و «ذائیقە بەخشا» بکات. ئەو سێ دێڕی وا لە شەرحی بەیتەکە هاتووە چ پێوەندییەکی لەگەڵ دەقی بەیتەکە نییە و لە ناچاریشەوە مل و گەردەنی باس کردووە چونکە بۆ واتای «شەراب» نەچووە، لە کۆنیشدا «گوڵ، مول، دوڕر...» هەمووی «گل، مل، در...» دەنووسرا. تێکستێکی ئەو بەیتە «مل و لەعلن» ی نووسیوە. شەرحەکە تەئویلێکی بۆ ضەمیری کەسی دووەمی کۆ «... لەعلن» بەوەدا پەسەند کردووە گۆیا ئەم ضەمیرەی کۆ بۆ حورمەتی خودایە کە ڕووی قسە لەوە. بەڵام ئەم تەئویلە لە خۆوە هەڵدەوەشێتەوە کە لە نیوەبەیتی دووەمدا دەڵێ: «ذەوقی لەبت» کە قسەی لەگەڵ تاکە. وەک من بۆی دەچم ئەم ضەمیرە ڕووی لە «شەوقی ڕوخ» و «ذەوقی لەبت» ـە و بە هەردوویان دەبنە کۆ. ئەمە دەڵێم بۆ دروستاندنی «لەعلن» لە بەیتەکەدا، خۆ ئەگەر «لەعلی» بێ یەکسەر بۆ یار دەچێتەوە یان بۆ هەر شتێکی تاک بێت کە لێرەدا هەر خوا بە زەیندا دێت... تەعبیری «لەعلن» تەنها «شەوقی ڕوخ و ذائیقە بەخشا» قبووڵ دەکات کە چیهرەی یارن. ئیلتیقای پۆڵا و ئاسن... یش (لاپەڕە ١٧٠) کە لە شەرحەکەدا بە تێکەڵبوونی نێرومێ لێکدراوەتەوە لە ئاست داخوازیی مەقام کورت دەهێنێ چونکە گونجاندنێکی متمانەبەخش، نە بە وشەی پاتەوپات و نە بە زەمینەیەکی مەعنەوی دڵڕاگر، لە بەیتەکاندا نییە. من ڕایەکی یەکجارەکی لەم مەسەلەیەدا نادەم، هەر ئەوەندە دەڵێم شەرحەکە (لەبەر هەر هۆیەک بێت) خوتخوتەی دڵ کپ ناکات. لە نموونەدا دەڵێم وشەی «حدید» لە شەرحەکەدا مێیینە و «پۆڵا» نێرینە حیساب کراوە: ئەگەر قورئان بکەین بە شایەد بۆ «حدید» تەعبیری «فیه بأس شدید» ی بەکار هێناوە نەک «فیها». تەئویلێکی نەحوی هەیە دەیکا بە مێ، گۆیا وشەیەکی لە چووک کردنەوە «تصغیر» دا بوو بە مێ هەر بە مێ حیساب دەکرێت، ئیتر لەم بەیتەدا دەبێ بڵێین نالی قورئانی بەلاوە ناوە لەبەر خاتری نەحو.

نیوەی دووەمی بەیتی سەرەتای بڕە شیعرەکە لە دەسنووس یاخود چاپکراودا دیتوومە بەم شێوەیە هاتووە: «جەمعی ماء و نار و مردە و زیندە و مەرخ و عەفار». ئەم دەقە نەختێک لایەنی «مێ» و «نێر» خزمەت دەکات کە خەلق بە زۆری لە ڕووی شەرمەوە بە مووی بەر دەڵێن مووی مردار. بەیتی دووەم بەم جۆرەیە:

ئەم لەسەر تەعظیم و گەورەگرتنی ئەو بێ قوصوور
ئەو لەسەر تەحقیر و تەخفیف و شکستی ژاری مار

بە پێی شەرحەکە «ئەم» بۆ ئاسنە، کە دەکا مێیینە و «ئەو» کە گۆیا نێرینەیە ...هتد «چاکترە خۆت شەرحەکە بخوێنیتەوە» من لەگەڵ شەرحەکە نیم کە «ئەم» لەو بەیتەدا بۆ دوور بەکارهاتووە، کە لە بەیتەکەدا پۆڵا سەرەتایە و ئاسن دوور کەوتۆتەوە... بە پێی دەست پێ کرنی بەیتەکە وشەی «ئەم» هەرە وشەی نێزیکە و بەرانبەر پۆڵا دەوەستێ. «ئەو» بۆ ئاسنە کە دوور کەوتۆتەوە لە سەرەتای شیعر. تەعبیری «زاری مار» ژەهریش و دەمیش دەگرێتەوە: زەهرەکە هی مارە کە دەڕشێتەوە، زارەکەش هی ئافرەتە کە

ماری تێ دەچێت. لە بەیتی دوواتردا (سەرەتای لاپەڕە ١٧٣) کە دەڵێ:

ئەم بچێ ئەو دادەنیشێ دەم وەکوو گوڵ خەندەران

ئالەتی پیاو «دەچێ» و هی ئافرەت دەم دەکاتەوە... کە دەڵێ: «ئەم دەبێ هەستێ...» هەستانەکە بێ مەکەمەکە هی ئالەتی پیاوە. لە بەیتی دوواتردا: «ئەم بە چاو دوڕڕ و بەسەر لەعلی هەدییەی بۆ دەبا» دیسان هەر ئالەتی پیاوە دوڕڕ «لوولوو» ی سپی لە کونی تاکە چاویەوە هەڵدەڕێژێ و سەروکەللەی سوورهەڵگەڕاویشی وەکوو لەعلی سوورە ئەمما زلە وەک «سەر» پێشی دەگوترێ سەر...

خولاسە لەگەڵ تێکڕای ئەم قەصیدەیە و شەرحەکەی دیوان نائارامم... خوێنەر بمبەخشێ شتێکی متمانەبەخشم پێ نییە. لەوانەبوو ئەگەر برە شیعرەکە بە ڕێنووسێکی بێقۆرت و ڕاست و دروست نووسرابایەوە باشتر سەرەدەری لێ کرابایە بەڵام داخم ناچێ. ئەم عوزرە بۆ من و بۆ شەرحەکە و هەموو کەسێک ڕەوایە. لێرەدا بەیتەکە دەنووسمەوە وەک لە شەرحدا هاتووە:

ئەم بچێ ئەو دادەنیشێ دەم وەکوو گوڵ خەندەران

ئەم دەبێ هەستێ کە ئەو بێ چاو یەک و قەطرە هەزار

بەیتی هەرەدووایی قەصیدەکە کە بریتییە لەمە:

نەظمی نالی میثلی ئاو و ئاوێنە ڕەنگی نییە

دوو ڕووە بۆ سەیری خاطر: یەک خەفی و یەک ئاشکار

وشەی «ئاوێنە» بەیتەکە تەنبەڵ دەکات و مۆسیقاکەی تێک دەدات. لە پەراوێزدا تێکستی «ک» «ئایینە» ی نووسیوە کە عەیبی لێ ناگیرێ. لزومیش نییە گیانی کوردایەتی بە دواکاتەوە خاوەنی بەشێ لەو تێکستانە («عم» و «ت» و «عب» و «من») وشەکە بگۆڕن بە «ئاوێنە» و بەیتەکە عەیبدار بکات: وا لە پایانی بەیتەکەدا وشەی «ئاشکار» زەق زەق بە فارسی دەدوێت و نەشکرایە ئاشکرا... ڕاستییەکەی شوعەرای ئەو سەردەمانە هەتا لە پایەی شاعیرییەت هەڵدەکشان هەڵبەستیان بە وشەی دڵپەسەندی ئەوسا دەڕازاندەوە. بە نموونە سەیرێکی وەڵامەکەی سالم بکە بۆ نالی دەبینی «ئابی حەیات و ئاتەشی ئەفسوردەیە دەمت» وشەیەکی کوردی و (کە فارسیش بەکاری دەهێنێت «دەم») یەکێکی عەرەبی و سێی فارسی بەکارهێناوە لە نیوەبەیتێکدا.

لێرە بەدواوە خەریکی کارەکە دەبم بەو جۆرەی لە سەرەوەوەتر ڕامگەیاند، ناوناوەش ئەگەر هەڵەیەکم دیت یاخود جۆرە ڕێنووسێکی ئەوتۆ کە نالی لەو سەردەمە بە لایدا نەچووە، زەینی خوێنەری بۆ ڕادەکێشم. ئیتر پەنا بەخوا و بە چاوپۆشی خوێنەران لە کەم و کەسەرییەکی بڕیاری ناچاری بەسەرمدا دەسەپێنێ.

* * *

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٩٠:

شەبەهی زولفی شەبەهـ گۆنەیە، ڕووگەردانی
بەسەری ئەو کە بە سەودا سەر و سامانم دا

ئەو شەرحەی بۆی دراوە لەو وشانە هەڵناستێ، گۆیا ئەمە واتایەتی: "کە من سەر و سامانی خۆم لە دڵداریدا، یا بە مامەڵە، دا بە سەری زولفی یار و ئەویش نەیدا و ڕووی وەرچەرخاند، زولفی ڕەشی دەرخست و دنیای لێ تاریک کردم...". لەو دەقەدا مومکین نییە «ڕووگەردانی» ببرێتەوە بۆ "ڕووی وەرچەرخاند". ڕووگەردانی بریتییە لە «مضاف و مضاف الیه» ئەوەی پێی دەڵێن «إسناد» بۆ «جملەی خەبەری» تێیدا نییە و نابێ. ئەگەر بیخەیتە پێش هەموو بەیتەکە و بڵێی: «ڕووگەردانی شەبەهی زولفی شەبەهـ گۆنەیە» ئیسناد پەیدا دەبێ بەڵام واتای دروستی نابێ. ڕەنگ بوو ئەگەر بە ڕێنووسی سەردەمی نالی بەیتەکە نووسرابایەوە سەرەدەریەکی لێ کرابایە چونکە لەوانەیە شەبەهی، شەبەهـ گۆنە... شبهی یاخود شبە... نووسرابایە و لەگەڵ ڕێنووسی هەموو بەیتەکەدا وێنەیەکی مەفهوومی بە دەستەوە دابایە.

لە لاپەڕەی ٩٢، بەیتی یەکەم:

شیرەیی جانە وتم یا مەیە چا بوو فەرمووی
عەکسی لەعلی لەبی مەرجانە لە فنجانمدا

پێویستە بڵێم «شیرەیی جان» دەست نادات چونکە مەبەست ڕەنگە عەکس بداتەوە. ئنجا کە «یا مەیە» ی بە دوادا بێت لە جیاتی ئەوەی بەیتەکە سەرەژوور چووبێت لە واتا و ناوەڕۆک، کەچی دادەبەزێ لە بۆ ڕێکاری شەراب کە زۆر بەرەژێری شیرەی جانە. «شێوەیی جامە» ڕاستە وەک لە بەرەوەی شەرحەکە هاتووە.

شەرحەکە ڕاستەواتای وشەکانی لێک داوەتەوە، بۆ وردیاتی بەیتەکە نەچووە. نالی دەڵێ: شێوەی جامە (کە ڕەنگی ئاڵ دەنوێنێ) یان شەرابە؟ یار فەرمووی عەکسی لەعلی ...هتد. عەکسی لەعل کە جاران «لعل» دەنووسرا ئەویش کە لە خوارەوە بۆ سەرەوەی بخوێنیتەوە هەمان «لعل» دێتەوە. لێوی مەرجانی یار عەکس بۆتەوە وەک لەعل، لەعلەکەش عەکس بێتەوە هەر خۆی دەردەچێت.

عەکسی لەعلی لەبی مەرجان: لە نێو شیعردۆستان «لەبی مەرجان» پیتی سەرەتای مەرجان دەبەخشێت کە «میم – م» ـە. ناوی ئەم پیتەش وەک «لعل» بە مەعکووسیش هەر دەبێتەوە میم. خۆ ئەگەر پیتی کۆتایی «مەرجان» یش مەبەست بێت دیسان «نون» بە مەعکووسی دەبێتەوە نوون. ئنجا حەرفی «میم» زاری پێ تەشبیهـ دەکرێ وەک کە نالی خۆی گوتوەتی «لەبت میم و قەدت ئەلف و ...» خولاسە نالی تەماشاخانەیەکی ساز داوە هەر دەبێ تێوەی ڕامێنیت.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٩٢:

بەحثی سیڕڕی دەهەنی نوقطە بە نوقطە بگەڕێی
سەری موویێ نییە بێ نوکتە لە دیوانمدا

شەرحەکە بۆ ڕاستەواتای ئاشکرای بەیتەکە چووە، وردەکارییەکی تێدایە باسی نەهاتووە. نالی لە نووسینی خۆیدا وشەی کۆتاییی نیوەدێڕی یەکەمی «بکرێ» نووسیوە. هەر ئەمیش لەگەڵ «بەحث»، «باس» دا خزمە، گەڕان لێرەدا جێی نییە.

کە دەڵێ «سەری موویێ نییە بێ نوکتە» مەبەسیەتی بڵێ پیتی سەرەتای موو کە میمە «م» نوکتە «مەبەس نوقطەیشە» ی بچێتە سەر لە لەفزی «مو» دا، دەبێتە «فو» کە لە عەرەبیدا بە واتای زار دێت. نالی خۆی لە شیعری دیکەی گوتووە: لەبت میم و قەدت ئەلف و... بەو پێیە باسی «سیڕڕی زاری» (لەبەر زێدە بچووکی وەک سیڕڕە) لە هەموو دیوانەکەدا هەیە، نەک بە قسە و ئیددیعا بەڵکوو هەر سەرە موویەک بێ نوکتە نییە لە دیوانەکەدا، هەمووی زارە.

بەیتی سێیەمی لاپەڕە ٩٢:

نالی ئەو نوقطە کەوا بوو بە نیشانەی چاوی
من لە صەفحەی ڕوخی ئەو دولبەرە نیشانم دا

من لە نوسخەدا دیتوومە لە جیاتی «کەوا بوو» نووسراوە «کە بوو بوو». کە لە سەرەتاکانی حەفتاکاندا لەگەڵ مەرحوم هەژار ئەندامی کۆڕ بووین ئەم «بوو بوو» ەمان بۆ یەکتر باس کردووە و هەر یەکە لەلای خۆیەوە بۆ واتاکەی چووبوو.

نالی دەڵێ: ئەو نوقطەی بۆتە نیشانەی چاوی، واتە هەمیشە چاوی تێبڕیوە، لە هەمان کاتیشدا بیبیلەی چاو دەگرێتەوە، تومەز عەکسی ئەو خاڵەیە لە ڕووی یار.

فیعلی «بوو بوو» کە دەنووسرا «بوبو» مانای بیبیلەشی هەیە کە بە عەرەبی «بۆبۆ» ە و لە گوتەی کوردیدا هەمزەکەی سوواوە. شەرحەکە بۆ ئەوە چووە کەوا ڕەنگە، بە پێی مەعنایەکی شەرحەکە خۆی لێکی داوەتەوە، نالی تانەی بەسەر چاوەوە هەبووبێت. ئەم بۆچوونە بنەمای نییە.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٩٣:

عیشقت لە دڵ و دیدەیی پڕ ئەشک و ئەلەمدا
گونجایش و تەسکینی نییە زۆرە لە کەمدا

شەرحەکە لە هاتنی ئەشک و ئەلەم بە دوای دڵ و دیدەدا لەفف و نەشری موشەووەشی بەدی کردووە کەوا دڵ لە تەرتیبدا کەوتۆتە بەرانبەر ئەشک، دیدەش کەوتۆتە بەرانبەر ئەلەم. منیش دەڵێم لە هەمان

کاتدا لەفف و نەشرێکی موشەووەشی دیکەشی لەوەدا پێک هێناوە کە گونجایش کەوتۆتە بەرانبەر دڵ و تەسکینیش کەوتۆتە بەرانبەر دیدە کە دەبوو تەسکینەکە لەگەڵ دڵدا جووت بێت و گونجایشیش بۆ دیدە.

لە ئاست بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٩٤:

لافی دەمی تۆ، غونچە لە دەمیا بوو، بە عەمدا
با خوستی بڕی، خستی، کە مستێکی لە دەم دا

لەم شەرحەدا دەبینم «خوست» بە واتای دامەن بێت. دەگوترێ «هەستوخوست» وەک کۆمەڵێک بێژەی ئەوتۆیی: شڕوشیتاڵ، کڵوکۆ، چشتومشت، کەلوپەلی... دەشگوترێ پێخوست، تۆبڵێی ئەم خوستە هەمان دامەن بێت؟

شەرحەکە دەبوو بڵێ وشەی «عەمد» لەوەوە هاتووە کە بایەکە بە ئەنقەست مستی لە دەمی غونچەکە دا چونکە لافی دەمی یاری تێدا بوو.

لە کۆتایی میصرەعی یەکەمی بەیتی دووەمی لاپەڕە ٩٤ «دیدە لە نمدا» نووسراوە. بێگومان نالی «دیدە لە نەمدا» ی مەبەست بووە چونکە هەر دە قافییەی بڕە شیعرەکە: ئیرەمدا، حەرەمدا، ئەلەمدا، لەکەمدا، بە عەمدا، لە دەم دا، لە نەمدا، لەیەمدا، ... غەمدا، قەڵەمدا ئەو پیتەیان فەتحەی بەسەرەوەیە.

بەیتی لاپەڕە ٩٥:

نالی مەثەلی حاڵی لە ئەشکەنجەیی غەمدا
وەک ناڵە لە نەیدا وەکو نالە لە قەڵەمدا

شەرحەکە «نال» ی بەو ماددە شکڵ لوکەی ناو قەڵەمی قامیش لێک داوەتەوە، ڕاستیشی بۆچووە. ئەم وشەیە واتایەکی دیکەش دەبەخشێ کە نالی ولاغە، قەڵەمیش بۆ پێی ولاغە وەک دەگوترێ: قەڵەمی دەست و پێی شکا. لەهجە هەیە بۆ دەست دەیکاتە «قولەم». لەلایەن ئەشکەنجەوە، ناڵە ولاغ پتر لە لوکەی ناو قەڵەم بە ئازارە...

شەرحەکە وای ڕانواندووە کە «ناڵە لە نەیدا» ئیشارەتی تێدایە بۆ بەیتێکی مەثنەویی جەلالەددینی ڕوومی کە دەڵێ:

بشنو از نی چون حکایت میکند
وز جدائیها شکایت میکند

گۆیا قامیش لە ژێر پێدا زیکەی دێ، ڕازی خۆی ئەگێڕێتەوە و سکاڵای دەردی دووری دەکا... وەک من

بزانم «نەی» لەو بەیتەدا شمشاڵ مەبەستە لێی کە نەغمەی لێ پەیدا دەبێت و سۆزی دڵێک دەداتەوە. جەلالەددینیش هەر ئەمەی مەبەست بووە نەک زیکەزیکی قەمیش و زەل.

لە لاپەڕە ٩٧، دێڕە شیعری:

ئەحوەلی تەفرەقە نەظەر تەقوییەتی سەبەب دەکا
عاریفی وەحدەت ئاشنا لەم قسەیە ئەدەب دەکا

لە شەرحەکەدا هاتووە کە دەڵێن نالی ئەم پارچە شیعرەی لە ڕەتدانەوەی موفتی زەهاوی، باوکی جەمیل صیدقی زەهاوی، داناوە لەوەدا کە موفتی سەلماندوویەتی «سەبەب» بە تەئسیرە و «ئەحوەل» ەکەش هەر موفتیی تێدا مەبەستە. ئەم باسە لە منەوە بیسترا: ساڵی ١٩٣٨ (یان ئەو دەوروبەرە) کە من بە مێوانی هەمیشەیی لە ماڵی مەلا ئەفەندیی هەولێر خوێندنی سانەویم تەواو دەکرد، موناسەبەیەک بوو مەلا ڕەفیق ئەفەندی خادم السجادە هاتە سەردانی مەلا ئەفەندی دەوری دوو حەفتەیەک مایەوە و تابلێی لەزەتم لە قسەکانی دەبرد و بە گەلێک لادا دەرگەی وتووێژی ئەدیبانەی دەکردەوە... یەکێک لەو شتانەی لەوم بیست، لە ناوتوێژی دووانی لەسەر نالی و ئەم قەصیدەیەی «ئەحوەل...» گوتی: موفتی زەهاوی پلارەکانی ناو قەصیدەکە و ئەحوەلی تەفرەقە نەظەری دەبردەوە سەر خۆی کە نالی ئەوی تێدا مەبەست بووە. ئیتر نازانم ئایا موفتی خێل بووە یان نالی لەبەر «سببیة» کە وەک شیرکە بەلای «وەحدەت ئاشنا» وە بە خێلی حیساب کردووە، کە خێل یەک بە دوو دەبینێ.

هەر لەبیرمە ڕەفیق ئەفەندی لە خوێندنەوەی شیعرە فارسیەکەی شێخ ڕەزا کە مەدحی صەدری ئەعظەمی پێ کردووە کاتێک گەییشتە نیوەبەیتێک کە دەڵێ: «نە سازد چیزکی گر بر معاشم صدر أعظم ضم»، ڕەفیق ئەفەندی گوتی ئەم قافیەیەی «ظم» و «ضم» ی وەک یەک داناوە وەیا «س، ص» دەکاتە قافیەی شیعرێک پێی دەگوترێ «شایگان – شایەگان»، کە ئەم حیکایەتەم بۆ مەرحوم هەژار گێڕایەوە زۆر گەش بۆوە کە زاراوەکەی بۆ ڕوون بۆوە. حاجی قادر لە بڕە شیعرێکی خۆی دەڵێ «ئەم قافیە شایەگانە ئەمما...» سەرەتای قەصیدەکەشی ئەمەیە:

بەم نەحوەیە صەرفی عیشقبازی
موستەقبەلی زۆرترە لە مازی

ڕەنگە وشەیەکی تری تێدابێ لە جیاتی «زۆرترە» وەک بڵێین «ڕوونترە...» یان هەرچی هەیە ببێ. دەبوو بڵێم قافیەی سەرلەبەری قەصیدەکەی مەدحی «صدر أعظم» دووبارە کردنەوەی یەک وشە بوو کە سەرەتا بەمیان دەستی پێ دەکرد:

مَزَن بیهوده از فضل و هنر ای یار همدم دم
که از فضل و هنر بهتر بُوَدْ دینار و درهم هم

لەم شیعرەی نالیدا وشەی «عارف» بۆ ئەهلی تەصووف و عیلمی باطین بەکار دێت. «عرفان» یش عیلمی سەر بە تەصووفە. بەیتی دووەمی قەصیدەکە:

بەندە ئەزەل بە خەططی خۆی قابیلی قیسمەتی بووە
ئیستە بە ئیقتیضای عەمەل جێگەیی خۆی طەڵەب دەکا

نوسخە هەیە بەپێی شەرحەکە لە جیاتی «خەططی خۆی»، «حەظظی خۆی» نووسیوە. من لەگەڵ «خەططی خۆی» ڕێکم. لە خەریک بوونم بە بەیتی چوارەم ئەم لایەنە ڕوون دەکەمەوە:

شەرحەکەی بەیتی سێیەمی بڕە شیعرەکە وشەی «ئیڕاک» ی نووسیوە، هەرچەند قامووسم لا نییە پرسی بکەم بەڵام وەهام بە دڵدا چووە وشەکە «ئەڕاک» بێت.

بەیتی چوارەم لە لاپەڕە ٩٩:

سەهم و نەصیبی ئەصلییە بەحثی گیاە و گڵ نییە
تووتنە خەرجی سووتنە موودنە ماچی لەب دەکا

خوالێخۆشبووی شێخ نەجمەددینی شێخ کەریمی بەرزەنجەی کۆیێ، لە پیریدا بە کوڵ ئەم قەصیدەیەی دەخوێندەوە و لەم بەیتەدا دەیگوت "بەختی گیا و گڵ نییە" بێ سێودوو لێ کردن، ئەم بەختەم بەلاوە ڕاستە. بە قیاس لەم، دیارە «خەططی خۆی» دروستە نەک «حەظظی خۆی» چونکە دیتمان لە مەسەلەی تووتن و مودنەدا بەخت دەورێکی نییە.

بەیتی دوواتر:

لەومەی زەمان دەکەی کە بۆچ خوارییی ڕاستی دەوێ؟
غافڵی دەستی ڕاستی خۆت خزمەتی دەستی چەپ دەکا

وشەی «لەومەی» کێشەکەی ناقۆڵا کردووە. بێگومان نالی «لومی زمان دکی» نووسیوە. پێویستە «لەوم» بێ نەک «لەومەی». من دیتوومە نووسراوە: غافڵە! دەستی ڕاستی خۆت...". ئەمەیش ڕاگەیەنتر و شیرنترە. هەڵبەت ئێمە لە ئاست ئەدەبەکەی نالی بێ قسەین، یاخود من بێ قسەم، ئەگەرنا چ شیرینی دیار نییە لەوەدا ڕاستە خزمەتی چەپە بکات یان نەیکات... کە بەندە لە ئەزەلەوە بە خەططی خۆی قابیلی بەشێک بووبێ ئیتر عەمەلی پاش ملیۆنەها ساڵ چ تەئسیری دەبێ. ئیمامی عومەر گوتوەتی: "علیکم بأیمان العجائز..." هەر ئەمەیشە لە «قەزا و قەدەر» دەوەشێتەوە.

لە لاپەڕە ١٠٠، بەیتی:

طووطییی تۆ لە حیرصی دڵ داوی طەمەع دەکاتە مل

بولبولی من لە عەشقی گوڵ تەغنییە وو طەرەب دەکا

«عیشق» ڕاستە نەک «عەشق» – بایی ئەوەی دەیزانم. لە نوسخەدا دیتوومە «طەوقی طەمەع» نووسراوە. ئەگەر داوە ئەگەر طەوقە مەبەس لێی ئەو خەتە نەقشینەیە بە دەوری ملی تووتیدا سووڕاوەتەوە و نالی کردوویەتە هۆی شکاندنەوەی پیاوی تەماعکار کە تووتییەکەی بەو داوە، بە خۆ و تەوقی ملیەوە.

بەیتی کۆتایی بڕە شیعرەکە لە لاپەڕە ١٠٠:

نالی حەریفی کەس نییە، ئیلف و ئەلیفی کەس نییە
بەیتی ڕەدیفی کەس نییە، هەرزە نویسە، گەپ دەکا

شەرحەکە دایناوە حەریف، هاودەم… ئیلف و ئەلیف، هاوشان… ڕەدیف، هاوسەر بێت. دیسانەوە دەڵێم قامووس و کتێبی ئەوتۆم لا نییە بۆی بچمەوە، لەو هێندەی بیستوومە و زانیومە، من «حەریف» بە «خصم» دەزانم مادەم وشەکە لەم تەرزە شوێنەدا بەکار هاتبێت. لە ئەسکەندەرنامەدا کە پاڵەوان دەردەست نەدەبوو، بەرانبەرەکەی دەیگوت «حریف پر زوراست». بەهەمەحاڵ تێبینییەک دێتە پێش: ئیلف و ئەلیف، وەک بزانم، واتای ئاشنا دەبەخشێ، وەک بڵێی دووبارە کردنەوەی «حەریف نەبوونی کەس» ڕادەگەیەنێ. بەیتی ڕەدیف: ئەم ڕەدیفە بە کەسێک دەڵێن لە دوای سواری سەر زینەوە سوار بێت یاخود بڵێین پاشکۆی سوارە. بەیتی ڕەدیف بۆ شیعر دەچێتەوە، لە زاراوەکانی شیعرە. ئەوەندی دەیزانم کە نالی دەڵێ: «هەرزە نویسە گەپ دەکا» بێباکی خۆی لە ئاست خەڵق ڕادەنوێنێ کە دێت بە هەرزە نویسی وتووێژیان لەگەڵ دەکات. تێشی گەیاندووین ئەم هەرزە نویسییە چ شاکاری وشە و واتای تێدایە.

قەصیدەی لاپەڕە ١٠١-١٠٥ «بولبولی طەبعم» تابڵێی دژوارە نەک هەر لەبەر مەهارەتی نالی بەڵکوو گۆڕانی ڕێنووسی کە هەر نووسەرە، کەم و زۆر، بێ ئەوەی خراپەی مەبەست بووبێ، دەسکارییەک یاخود هەڵەی تێدا کردووە. شەرحەکەش ئەم لایەنەی ڕوون کردۆتەوە. لە نموونەدا دەڵێم، ئەو دەستەواژەی «جەوهەری ذاتی ئەمن» سوێندی لەسەربێ کە نالی وشەی «ئەمن» ی بە دڵدا نەهاتووە. من دیتوومە لە نوسخەیەکدا نووسراوە «ذاتی ئەحەق» هەر نەیسە!

شەرحەکە بەیتی یەکەمی قەصیدەکەی بەم جۆرە لێک داوەتەوە و ئەمەش دەقی بەیتەکەیە:

بولبولی طەبعم ئەوا دیسان ثەنا خوانی دەکا
نوکتە سەنجی و، بەذلە گۆیی و، عەنبەر ئەفشانی دەکا

گۆیا نالی دەڵێ: تەبیعەتی عاشقی بە شەوق و ذەوقم دیسانەوە کەوتە ستایش و پیاهەڵدان و وتنی قسەی نەستەق و خۆش و بڵاوکردنەوەی بۆن و بەرامەی خۆشی شیعری جوانی وەک عەنبەر کە هەموو لایەک ئەگرێتەوە… بەڵام نالێ ثەناخوانی و پیاهەڵدانەکە بۆ کێیە و بۆ چییە، بە هەڵەش بێ دەبێ

نیشانەیەکی لەبار بدۆزرێتەوە تا بەیتەکە بی پێکێت و نەچێتە بۆشاییەوە. من وای بۆ دەچم مەبەستی نالی هەڵدانەوە و ئەناخوانی شەخسی خۆیەتی. بەیتی دووەمی بڕەشیعرەکە تاڕادەیەکی متمانەبەخش ئەم لایەنە دەسەلمێنێت:

هەرکەسێ ئیظهاری دانایی بکات و، مەقصەدی
خود پەسەندی بێ، یەقین ئیظهاری نادانی دەکا

ئەم بەیتە بە کەسی هەڵنەگوتووە، بگرە خەلقەکە دەشکێنێتەوە چ جایی پیاهەڵدان، بەڵام پاڵپشتە بۆ هەڵدانەوەی خۆی کە «نوکتە سەنجی و بەذلەگۆیی و عەنبەر ئەفشانی» یەکەی خودپەسەندی تێدا نییە.

بەیتی سێیەم:
خەرقەپۆشێ کەی دەپۆشێ جەوهەری ذاتی ئەمن؟
بێتە نێو، جیلوەی، بە زوشتی خۆی بە عوریانی دەکا

بەلامەوە «خەرقەپۆشی» نەک «خەرقەپۆشێ» کە لە شەرحەکەدا بە صوفی لێک دراوەتەوە. ئەگەر لە ئاست «جەوهەری ذاتی ئەمن» نەعەوقێین و ذاتێکی چۆناوچۆنی بێ پێی ڕازی بین، من وەهای بۆ دەچم: خەرقە لەبەر کردن چۆن جەوهەری ذات... دەشارێتەوە؟ ئەو ذاتە... هەر هاتە ناو جیلوەی بڕشتی خەرقەکەوە ڕووت و قووت خۆ دەنوێنێ.

من «بڕشت» پەسەند دەکەم: «بە زوشتی» گەلێک بێئۆقرەیە لە نێو بەیتەکەدا و زۆر پینەوپەڕۆی گەرەکە هەتا دەخونجێتە مەعنایەکەوە کە موفرەداتی بەیتەکە، بێ هەناسەسواری، بەخۆیەوە دەگرن. ئەم «بە زوشتی» یە وەک مێوانی بێ کارتە هاتۆتە سەر سفرە. لەگەڵ ئەمەشدا دەبێ هەزار ڕەحمەت بۆ گۆڕی فاتیح، کە ئەم هەموو ئەرکەی هەڵگرتووە و چی کردووە و چی کردووە... ئنجا لەبەرەو کۆتایی شەرحەکەدا ئەویش «بڕشت» ی هەڵبژاردووە، هێندە هەیە ئیعتیرازی لە «ذاتی ئەمن» نەبوە.

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە ١٠٣ کە سەرەتای ئەمەیە: «شاهیدی فکرم کە بێتە جیلوەگاهی دولبەری» وشەی «دولبەر» لە دووانی ڕەمەکییەوە ڕۆییوە بۆ دووانی ئەدەبی: ڕاستییەکەی «دلبەر» ە، کورتە واوەکە مەعنای پێ ناهێڵێ. سەیرێکی لاپەڕە ٤٢٧ بکەیت لە نیوەی دووەمی بەیتی دووەمدا هاتووە: «ئەو شاهی دڵبەرە، نە شەهەنشاهی دڵدەرە» لەمیاندا چوکڵە خراوەتە سەر «دل» تا بە قەڵەوی بخوێندرێتەوە و لەگەڵ «دولبەر» یەک نەگرنەوە. بەڵام ئەمە کارێکی بێسوود و بێجێیە چونکە دلبەر هەر دلبەرە، بە چوکڵە و بێ چوکڵە. فارس بە «دل» ی دەخوێنێتەوە، کوردیش بە «دڵ»، ئەوەی لامی قەڵەویش دەرنابڕی دەیکاتە «در».

ئەگەر «دولبەر» مەعنایەکی دیکەی هەبێ کە من نەمبیستووە، بمبەخشن.

له بەیتی دووەمی هەمان لاپەڕەدا:

نووکی خامەی من کە بێتە مەعنائاراییی کەمال

«مەعنائاراییی» بەیتەکە لەنگ دەکات، دەبێ «مەعنی ئارایی» بێت. ئودەبا، مەبەست شوعەرایە، لە شوێنی ئەوتۆییدا ئەو «ی» مەنقوصە بە «ی» دەهێڵنەوە. لە نموونەدا دەڵێم «تقوی» بە تەقوا دەخوێندرێتەوە کەچی کەلیم – شاعیری زێدە مەشووری فارس "بنیادی تقوی را" ی گوتووە نەک "تقوا را" چونکە قافیەکە هەڵی ناگرێت و ڕێش دراوە بەو جۆرە ڕەفتارە. کوردەکە فێرە بە «تجلی – تەجەللی» لە شیعر و لە قسەشدا دەکاتە «تەجەللا». نالی خۆی وەهای کردووە لە لاپەڕە ٤٥٩، بەیتی یەکەم، «بنازم بەم تەجەللایە» هاتووە.

بەیتەکە ئەو مەعنایەی هەیە کە شەرحەکە بۆی چووە، کۆڵەکەی لێکدانەوەکەش «مانی» ی نیگارکێشە، بەڵام ڕەنگە واتای تریشی لێ وەربگیرێ و لە ڕوویەکەوە دەشبێتە ناچاری:

دەزانین موبالەغە لای شوعەرای ڕۆژهەڵات نەک هەر ڕەوایە و بەس بگرە لە سوننەتی ڕەواییش ژوورتر تێهەڵدەکشێ. لەم بەیتەدا، بەتایبەتی، نالی دەستی بردووە بۆ ئەوپەڕی هونەری موبالەغەی پەسەند و مەقبول لای ئەدیبان: «لە مەعنی ئاراییی کەمال» دا، نالی ئەم «کمال – کەمال» ـەی بە نیازی تێپەڕین لە مەهارەتی نەقشی مانی هێناوە. «صورەتی مانی» هەروەک مانیی نیگارکێش دەگرێتەوە دەشکرێ ببێتە «مان» و ضەمیری کەسی سێیەم، کە لێرەدا مضاف و مضاف الیە دەردەچن. بەو پێیە نالی دەڵێ: نووکی خامەی من کە بێتە مەعنی ئاراییی تەواو و بێ کەموکورتی، هەموو خەتەکانی، خەت بە خەت، ئیظهاری مان و نەفەوتانی نەقشی وێنەی ئەو مەعنی ئاراییە تەواوە دەکات... مەعلوومە مەعنای شتی نووسراو خەت بە خەت تەواو دەردەچێت... خەت لە دوا خەت واتا دەڕسکێ نەک بە یەکجاری کە مومکین نییە مەعنای بەیتێک یان غەزەلێک سەرلەبەر بە یەک وشە تەواو بێت.

سێبەرێکی کزی واتایەکی دیکەش لەوەدا دێتە بەر زەین کە «مانی» بۆ «مەعنی» ببرێتەوە و عەینەکەی سووابێت وەک کە لە «مانا» دا «مەعنا» مەبەسە و عەین سوواوە. بەمەدا «مەعنی» ی بەیتەکە و مەعنی ئارایی نووکی قەڵەم دەبێتە صورەتێکی نەقشی ئاشکرا...

لە لاپەڕە ١٠٧ بەیتی دووەم:

بێتە حوجرەم، پارچەپارچەی موسوەدەم بکرێ بە ڕۆح
هەرکەسێ کووتاڵ و پارچەی بێ بەدەڵ سەودا دەکا

لە شەرحدا وای بۆچووە کە نالی دەڵێ: ئەوەی بە دوای پارچەی گرانبەهادا دەگەڕێ، بابێتە حوجرەکەم پارچەپارچەی ڕەشنووسەکانم بکرێ و لە بریتیدا گیانی خۆی دانێ، هێشتا هەر قازانج دەکا.

شەرحەکە «بێ بەدەڵ» ی بە زێدەگران و لە نرخ نەهاتوو داناوە، ڕاستیشی بۆچووە بەڵام لە هەمان کاتدا وشەکە «بێ موقابیل، بێ بریتی» ش دەگرێتەوە. لەم واتایەی بێ بریتی مەعنای شیعرەکە جوانتر

دەبێ: نالی دەڵێ: هەرکەسێ بە ئارەزۆی ڕۆحی، گیانی بیەوێ پارچەپارچەی موسوەدەی بێ بریتی «لە هەمان کاتیشدا لە نرخ نەهاتوو» سەودا بکا با بێتە حوجرەم. حوجرە لێرەدا هەم حوجرەی مەلا و فەقێ دەگرێتەوە هەم حوجرەی توجار و بازرگانی ئیروو.

بەیتی کۆتاییی غەزەلەکە، یان قەصیدەکە، لە لاپەڕە ١٠٧:

شیعری خەڵقی کەی دەگاتە شیعری من بۆ نازکی؟
کەی لە دیققەتدا پەتک دەعوا لەگەڵ هەودا دەکا

بەپێی شەرحەکە نوسخە هەیە لە جیاتی «بۆ نازکی» «ئەی نالیا» ی هێناوە. هەردوو شێوە دەست دەدەن هەرچەند «بۆ نازکی» پاراوترە. ئەوەکەی تریش تەخەللوصی نالی پێوەیە...

شەرحەکە لێرەدا «هەودا» ی بە "تاڵی ڕیسمانی ئاوریشم" لێک داوەتەوە. دیارە «ڕیسمان» ی بە مل مەعناکەدا بڕیوە لە موقابیل «پەتک» دا. «تاڵ» خۆیشی داوە مووە چ ئاوریشم چ غەیری ئاوریشم. باشتریش ئەوەیە بڵێم داوە، مەرج نییە موو بێ، لە لاپەڕە ٤٦٢ ئەم بەیتە:

حەڵقە حەڵقەی چ دەکەی داوی کەمەندی زوڵفت
بۆ دڵی خەستە کەوا بەستەیی هەوداییکە

لە شەرحدا «هەودا» بە «تاڵی موو» بێ ئاوریشم لێک دراوەتەوە. ئەوەی ڕاستی بێ مەبەس باریکی هەودایە کە لەگەڵ «دیققەت» دا لێکەوە نزیکن. ئەگەر گوتبای "کەی لە نەرمیدا..." دەشیا هەودای نەرم پێویست بێ.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ١٠٩:

خێل و قیچە، یا بە غەمزە بۆ نیشانەی دڵ بە چاو
مەیلی ڕاست هاوێتنی موژگانی دڵ پەیکەر دەکا

شەرحەکە دەڵێ: لەوانەیە «مەیل» نەبێ «میل» بێ و لەم حاڵەدا «پەی کەر» یش بە «پەیکەر» دەخوێندرێتەوە بە مەعنا نیشانە. واتە: میلی ڕاست هاوێتنی گوللەی برژانگی دڵ ئەکا بە نیشانە. ئەم واتایە لە جێدا نییە چونکە دەبێت «... بۆ نیشانەی دڵ ... دڵ نیشانە دەکا». وشەی «پەی کەر» یش هەر دەبێ «پەیکەر» بنووسرێت وەکوو خۆراکی «دەسخۆر، دەمڕاست...».

بەیتی دووەمی هەمان لاپەڕە:

چاوی هەم ڕەنگی، گوڵی مەستی شەو و ڕۆژن مەدام
یەک لە نەشگوفتەی بەنەفشە یەک لە نەیلۆفەڕ دەکا

وشەی «مەدام» وەک بزانم «مودام» ـە دوو مەعناشی هەیە: یەکیان «هەمیشە» کە لە «أدام، يُديم، مُدام». ئەوی دیکەیان «شەراب» کە ئەمیان بەیتەکە پڕوچڕ دەکات و مەستییەکەی چاو دەسەپێنێ. لە ڕوباعییەکی خەیام ئەم «مودام» ـە لە دێڕی چوارەمدا دەردەکەوێت بە هەردوو واتا، بەداخەوە دێڕی سێیەم و بەشێکی چوارەمیم لە بیر ماوە:

بەر گردی پیالە ئایەتی هەست موقیم

... ... مودام خوانە ند ئانرا

شاڵڵا لەوەی نووسیم هەڵەم نەکردبێ. هەرچۆنێک بێ «مودام» ـەکە لە نێواندا سەلامەتە... نوسخەی ڕێکوپێکی ڕوباعیات لە ماڵەکەم هەیە بەڵام نازانم کەوتۆتە چ پەنا و پەسێوێک بۆی بگەڕێم.

من دەقی ئەو بەیتەم لە نوسخەی دەستخەتدا دیتووە بەم جۆرە:

چاوی هەمرەنگی گوڵە مەستی شەو و ڕۆژی مودام

یەک لە نەشکوفتە وەنەوشە، یەک لە نەیلووفەڕ دەکا

بەیتی سێیەمی لاپەڕە ١٠٩ کە سەرەتاکەی نووسراوە: «عەکسی چاوی تۆ...»: من بە هەموو عومرم هەر گوتوومە «عەکسی چاوی خۆت...» تومەز هەر وەهاشم دیتووە لەو نوسخەی بەر لە ٥٠-٦٠ ساڵ لە دەستدا بووە. لە تێکستەکاندا ئەم «خۆت» ـە نییە، بگرە تێکستێکی دیکەی تێدا نییە. «خۆت» یش ڕێکتر دێت چونکە دەکاتەوە: «تۆ عەکسی چاوی خۆت...» ئەگەرنا دەبێتە «تۆ عەکسی چاوی تۆ».

بەیتی دووەمی لاپەڕە ١١٠ لە نیوەبەیتی دووەمیدا «لوطف و قەهری» هاتووە. من بەر لەم شەرحە هەر خوێندوومەتەوە «قەهر و میهری»، لە کۆنیشدا هەر وەهام دیتووە. ئاشکرایە «قەهر و میهر» پتر بە دڵەوە دەنووسێ لەلایەن مۆسیقای وشەکانەوە، شەرحەکە خۆیشی لە زۆر شوێندا بەڵگەی وەها دەکاتە هۆی هەڵاواردنی جۆری خوێندنەوەی بەیتەکان، بەڵام مەرجیش نییە هەموو جاران شاعیر وشەی هەرە پەسەندی بەکار هێنابێت، ئیتر ئەگەر «لوطف و قەهر» یش حەقیقی بێ سەیر نییە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە ١١١:

نالی ئەم وەحشی غەزالە کەس ئەبەر داوی نەکەوت

چونکە شاهێنی دووچاوی تیژە دائیم سەر دەکا

شەرحەکە دەڵێ: نالییا تائێستا کەس نەکەوتووەتە داوی ئەو یارەوە کە بپێکرێ و ئەویش بێ بیگرێ و بیبا، چونکە چاوە وەک شەهێنەکانی ئەوەندە تیژ و زووبین، کە بۆ کەسێ ئەڕوانن تیری نیگایان سەر ئەکا و ناپێکێ.

ئەم واتایە لە زۆر لاوە پرسیاری لەسەر هەڵدەستێ: کە یار وەحشی غەزال بێ چۆن داو دادەنێتەوە بۆ گرتنی خەڵق؟ گریمان مامز بوو بە ڕاوکەر، چۆناوچۆنی سەرکردنی تیری نیگا دەبێتە هۆی ئەوەی خەڵق

بە داویەوە نەبێ؟ هەر نەبوایە بۆ چارەسەرکردنی ئەم گرفتە لە جیاتی «داوی» «ڕاوی» هەڵبژاردایە وەک کە «چر» پەسەندی کردووە و لە شەرحەکەدا دیبارە.

ڕاستیی واتای ئەم بەیتە عەکسی بۆچوونی شەرحەکە و، وادییارە هی خاوەن نوسخەکانیش بێت. نالی دەڵێ: ئەم وەحشی غەزالە ئەبەر داوی «یان ڕاوی» کەس نەکەوت چونکە شاهێنی تیژی چاوی سەر دەکات، واتە بڵندنۆڕە سەرووی داو و ڕاوی خەڵق دەکەوێتەوە... تۆ بێنە لە بەیتەکەدا جێگەی چەند پیتێک بگۆڕە بە تەواوی بۆت ڕوون دەبێتەوە نالی ئەوەی گوتووە کە نووسیم : «کەس ئەبەر داوی نەکەوت» بکە بە «ئەبەر داوی کەس نەکەوت». ئەو صیغەیەی لە دیوانەکەدا هاتووە عەینی مەعنای ڕاست و دروست دەگەیەنێ بەڵام لە هەمان کاتدا، بە ڕوواڵەت، ئەو مەعنا نادروستەش دەگەیەنێ کە شەرحەکە بۆی چووە ئەمما هەر چونکە دەقی شیعرەکە واتایەکی محاڵی هەیە و بەسەر هیچ وێنەیەکی مومکیندا ناکەوێت بە ناچاری مەعنا ڕاست و دروستەکە خۆی دەسەپێنێ. بێگومان نالی بە عادەتی بەرچاوی تۆێکڵداری شیعرەکانی ویستوویەتی تەپکە بۆ خەڵق دانێتەوە، وا بە زۆریش خەڵقەکە تێی دەکەون.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە ١١٢:

تا موعەییەن بێ کە زۆرن دەس گری و دەس کوژی
فەرقی سەر، پەنجەی بە خوێناوی حەنا ڕەنگین دەکا

شەرحەکە ڕاستە قسەکانی بە واتا ئاشکراکانی بەیتەکە لێک داوەتەوە بێ ئەوەی تێمان بگەیەنێ چۆناوچۆنی خەنە لە سەر و دەست گرتن بەڵگەی زۆربوونی دەسگر و دەسکوژە: ئافرەت نەبوو لە وڵاتی کورد بەر لە سەد ساڵ خەنە لە سەر و دەست نەگرێ بێ ئەوەی چ دەلالەتێکی لێ وەربگیرێ. بێگومان، هێمای بەیتەکە بۆ شتێک چووە کە خەنە تێیدا ببێتە بەڵگە، بەداخەوە من بۆ ئەو شتە ناچم... لێم دیار نییە!!

شەرحەکە کە هاتووە «فەرقی سەرپەنجەی» کردۆتە دوو وشە «فەرقی سەر» و «پەنجە» بۆ زێدە سەپاندنی زۆربوونی دەسگر و دەسکوژ چ سوودێکی بە بەیتەکە و وێنە شیعرییەکەی نەگەیاندووە چونکە ئەوەی بە خەنە سوور هەڵدەگەڕێ «سەرپەنجەکان» ـە، مووی سەری پێ سوور هەڵناگەڕێ: مووەکان ڕەشن، ڕەشتر دەبن بە خەنە و وەسمە. «فەرقی سەرپەنجە» مەبەس لێی نیهایەتی پەنجەکانە، کە بە زۆری، ژنان نینۆک و گرێی پەنجەی نینۆکەکانیان لە خەنە دەگرت... تەوقی سەر، کە شەرحەکە بە فەرقی سەری داناوە، چ پێوەندییەکی بە دەسکوژ و دەسگرەوە نییە، کە هەر دوویان کاری دەست و پەنجەن.

من عوزری شەرحدەران تێ دەخوێنمەوە کە هاتوون شەرحی هەموو دیوانەکەیان بە ملەوە گرتووە، بە لای تەبیاتی مرۆوەش، کاری سەرلەبەر نابێ کەلێنی تێ بکەوێ. بەڵام باشتر ئەوەیە کە مەعنایەکی زۆرەملێی پێویست بوو ئیشارەتێکی بۆ بکرێت... ئەوەندەی من بەبیرمدا بێت لە تەوجیهی ئەم بەیتە تەنها هەر دەلالەتی سوورایی نینۆکەکانە و مەهارەتی وشە و مەعنا ئارایی نالییە ڕەنگەکە دەکا بە «خوێناوی حەنا». بەڵام پترم تەما بە نالییە لەو هێندەی گوتم.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ١١٢:

بێ قسەی غونچەی دەمت کاتی تەبەسسوم ڕوو بە ڕوو
هەتکی شوعلەی بەرق و نەظمی دائیرەی پەروین دەکا

شەرحەکە لە بەشێکیدا هەر ئەوەی گوتووە کە ڕستەی دوو نیوەبەیتەکە پێمان دەڵێ. کاکڵی شەرحەکە ئەمەیە: خونچەی دەمت بێ ئەوە هیچ بڵێ، تەنها بە بەرەوڕوو وەستان، لە کاتی زەردەخەنەدا، بە خڕیی خۆی و بە دەرخستنی ڕیزی ددانە سپییەکانت... هتد.

دوو تێبینیم هەیە لە ئاست ئەم شەرحەدا: یەکیان ئەوەیە کە هەتکی شوعلەی بەرق و نەظمی دائیرەی پەروین ڕیزی ددانەکان دەیکەن چونکە «دائیرەی پەروین» خزمی قەوسی ددانەکانە و شوعلەی بەرقیش هەر تریسکەی ئەو ددانانە دەیکەن بە مەهتووک.

تێبینی دووەم ئەوەیە کە دەڵێ: «بێ قسەی غونچەی دەمت...» مەبەسی ئەوەیە بڵێ دەمی یار هەر بە غونچە مایەوە، ئەگەر بە قسە هاتبایە دەبووە شکۆفە کە ناچار دەبوو دەم بکاتەوە. جگە لەوەی کە هەتکی بەرق و پەروین پێویستی نەبوو بە قسە و بەڵگە تەنها زەردەخەنەیەک بەس بوو بۆی.

شەرحەکە بۆ ئەوەش چووە کە دەشێ «ڕوو بە ڕوو» بخوێندرێتەوە «ڕوو و برۆ» بەڵام ڕێزمان مانیعە لەم بۆچوونە چونکە برۆ و ڕوو لە کوردیدا جەمعن داوا دەکەن کۆتاییی بەیتەکە ڕاناوی جەمعیان بۆ بەکاربێت نەک «پەروین دەکا» کە بۆ تاکە. لەگەڵ ئەمەشدا بۆچوونەکە وەک سێبەری بەیتەکە مەقبوولە بە ئارایشت.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ١١٣:

تیری موژگانت لە سینەمدا دەچێ بۆ پیری دڵ
هێندە کەچ ئایینە قەصدی خانەدانی دین دەکا

شەرحەکە ئەو «پیری دڵ» ـەی بە ڕای خۆی و بۆ مەبەستی واتادروستی لە «پەڕی دڵ» ـەوە گۆڕیوە. «پەڕ» یش «پەڕڕی دڵ» دەخوێندرێتەوە لەبەر کێشی بەحرەکەی.

لە پێشەوە دەڵێم «هێندە کەچ ئایینە» جگە لە واتا ئەصلییەکەی وەصفی موژگانەکانیش دەکات کە زۆر کەوانەیین. «هێندە کەچ...» دەشێ بۆ یار بچێتەوە و بۆ تیری موژگانیش... لەلایەن واتاوە «پەڕڕی دڵ» ئەو مەعنایە دەگرێتەوە کە شەرحەکە مەبەسیەتی لە «پیری دڵ» ی بخوازێتەوە چونکە لە قورئاندا و لە مەعقوولاتی ئیسلامدا «دڵ» مەخزەنی ئەسرارە و جێی کوفر و ئیمانە... کە دەڵێ «لە سینەمدا دەچێ بۆ پەڕڕی دڵ» وێڕای «قەصدی خانەدانی دین» وەهاش ڕادەگەیەنێ کە تیرەکە بە تەووژمە لە سینەدا ناوەستێ تا دەگاتە دڵ.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ١١٣:

گوڵ بەدەم بادی صەباوە پێکەنی یەعنی وەرە
تۆ لە وەصڵم بۆ بەرە، ئەو بۆیە بولبول شین دەکا

میصرەعی یەکەم بەشی «گوڵ بەدەم بادی صەباوە پێکەنی» لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە ١٢٩ دا هاتووە، لە جێی «یەعنی وەرە» «بولبول فڕی» بۆتە کۆتاییەکەی. پێشتریش نموونەی ئەوتۆییمان دیت.

شەرحەکە بە بیروڕای عەلی موقبیل ڕازی نییە، بابڵێین لێی بێدەنگە، کە گوتوەتی «ئەو بۆیە» لەبەر کێشی شیعر سووک کراوە بە ئەصل دەبێ «ئەوە بۆیە...» بووبێت. ئنجا شەرحەکە دەڵێ: "ڕەنگە «ئەو بۆیە» نەبێ و «ئەو بە ویە» بێ، واتە: گوڵ لەگەڵ بای سبەیناندا ئەم قسەیە ئەکا و بولبول لەولاوە بۆ خۆی لەداخا دەس ئەکا بەگریان..." (سەیری شەرحی دیوانەکە بکە).

ڕاستییەکەی هیچ کامێک لەم تەئویلانە بە دڵەوە نانووسێن و لە نالیش ناوەشێتەوە ئەگەر نەڵێم لە بنەڕەتدا ئەمە زمانی شیعر نییە، خۆ منیش چ تووشەیەکی ئەوتۆ لەم بەیتە وەرناگرم خۆم لێی ڕازی بم: زڕە واتایەک بە دنەدانی «ئەو بۆیە بولبول شین دەکا» و یەقینی هەبوونی واتا لە بەیتەکەدا لێم ئاسان دێ دەری برم. ئیشکالەکە لە «ئەو بۆیە...» دایە کە جێگەی «مبتدأ» ی لە ڕستەدا گرتووە و دەبێ خەبەری هەبێ: ئنجا ئەگەر خەبەرەکەی بکەینە «بولبول شین دەکا» واتای بەیتەکە وەهای لێ دێ: گوڵ بە بای صەبا دەڵێ: تۆ لە وەصڵم، لە گەییشتنت بە من بۆن وەرگرە یان نەقل بکە «چونکە «بۆ بەرە» هەردوو واتا دەگەیەنێ» ئەو بۆنە بولبول شین دەکا، ڕەنگی شینی لێ دەکا بە زینەت.

ئەگەر لە سەردەمی نالی وشەی «بۆیاغ» کە تورکییە بە واتای «ڕەنگ» وەکوو ئێستا «بۆیە» ی پێ گوترابێ، لە ڕێی «استخدام» ـەوە جێگەیەک بۆ خۆی دەگرێتەوە لە نێوان «بۆن و شین» دا.

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە ١١٤:

چاوی من بەحری موحیطی تۆیە بۆ دەفعی گەزەند
لێت موعەییەن بێ کە نالی گوڵ بە دڵ پەرژین دەکا

شەرحەکە کە دەڵێ: تۆ لەناو چاوی مندای... ڕێ نامێنێ چاوەکە ببێتە «بەحری موحیط» دەریای دەوراندەوری یار. دەبوو شەرحەکە بڵێ چاوم وەکوو بەحر دەوری گرتووی، نەک تێیدایت. لە وشەی «لێت موعەییەن» بێ ئیشارەت هەیە بۆ چاو کە «موعەییەن» خۆی لە «عەین» ـەوە وەرگیراوە.

لە لاپەڕەی ١١٤ دا سەرەتای غەزەل دەڵێ:

یابدر علوا و ضیاء و کمالا
فالغصن مع الاصل الی فرعك مالا

شەرحەکە لکە دار و قەدی دارەکەی بە قۆڵ و باڵی یار و بە لەش و لاری یار داناوە و زوڵفی ڕەشی بە

شەو... گۆیا نالی دەیەوێ بڵێ: ئەی ڕووی وەک مانگی چواردە جوانی یار، تا ئەتوانی بەرزتر و ڕووناکی بەخشتر و پڕ و تەواوتر بە، چونکە شان و قۆڵی یار لەگەڵ لەش و لاریدا، بەرەو زوڵفی درێژی بۆ داوێن شۆڕبوەوەی، لاربوونەتەوە و ئەگەر تۆ بەرزتر نەبیتەوە و ڕۆشنتر نەبی شەوی درێژی زوڵفی ئەو ئەگاتە زەوی و دەوروبەر ئەگرێتەوە و ئەیکا بە تاریکستانی.

ئەم لێکدانەوەیە چ پێوەندیی نییە لەگەڵ بەیتەکە. لک و قەدی دار هی داری ڕاستەقینەن. کە ڕووی قسەش لەگەڵ بەدرە، یار مەبەستە لێی کە وەک مانگی خڕوپڕە لە بەرزی و ڕۆشنی و تەواویدا. چ داوای بەرزتربوون و گەشتربوون و تەواوتربوونیش پەیدا نییە نە پاتەوپات نە بە هێما.

لکە دار و قەدی داریش لاربوونەتەوە بۆ لای زوڵفی یار کە لەو بەرزاییەوە زوڵفەکە گەیشتۆتە زەوی... ئەگەر ڕێم هەبێ دەڵێم، بە شێوەیەکی یەکجار تەماوی ئیشارەتێک هەیە بۆ ئەو حیکایەتەی مەشووری ناو کتێبان کە «دار» ی وشک بۆ لای پێغەمبەر لار بۆتەوە، نالی لە موبالەغەدا بنەدار و لکەکانیشی بۆ لای زوڵفی یار لار کردۆتەوە.

ئەم بەیتە سەرەتایەکە سەربەخۆ، مەبەس نەبوە تێیدا ئاخۆ چی بە دوادا دێت.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ١١٥:

تاسونبولی زولفت لە نیهالی قەدت ئالا

من دوودی هەناسەم گەییە عالەمی بالا

لە شەرحەکەدا دەڵێ: کە دیتم زوڵفی وەک سونبولت باوەشی بە نەمامی بالاتا کرد و لێی ئالا، خەم و پەژارە دایگرتم کەوا چۆن خۆم لێی بێبەش بووم، بۆیە دووکەڵی هەناسەم بەرز بووەوە و گەیشتە ئاسمان. شەرحەکە لە دێڕی پایینتردا دەڵێ: ئەم بەراوردەی نالی لە نێوان شۆڕبوونەوەی زوڵفی یار و گەیشتنە ئاسمانی دووکەڵی هەناسەی خۆیدا کردوویە، شاکارێکی هونەریی بەرزە.

نالی زوڵفی بە گوڵی سونبول نەچواندووە، چ شاعیرێکی دیکەش وەهای نەکردووە: تەشبیهەکە بە پەلک و لاسکی شلک و نەرمی سونبول دەکرێ. لەوەشدا کە نالی بەم بەیتە شاکارێکی هونەریی بەرزی ڕەساندووە ڕاستییەکی بێشوبهەی گوتووە بەڵام ڕاستییەکە ناتەواوە: شتێک ماوە لە بەیتەکەدا دەربخرێ کە بریتییە لە دوڕڕە هەرە بەنرخەکەی ئەم بەیتە: «عالەمی بالا» هەر وەک ئاسمان دەگرێتەوە، پتر و جوانتر و شیرنتر و مەبەستتر «بالا» ی یار دەگرێتەوە... ئەوەی نالیش پێوەی خەریکاوە خەم و پەژارەی تێ ئالانی زوڵف لە قەدی یار نییە، چونکە زوڵفەکە و قەدەکە هی یەک کەسن، پەژارەی نالی لە حەپەسان بەرانبەر جوانی و سووتان و تینوەتییە بۆی: تا ڕادەیەک کە دووکەڵی هەناسەی دەگاتە «بالا» ی یار جۆرە ئامۆژناکییەکی تێدایە بەدی دەکرێ... کە بەرز دەبێتەوە بۆ ئاسمان لە خۆڕایی دەڕوا.

بەیتی سێیەمی لاپەڕە ١١٥:

من گریە، ئەتۆ خەندە بە یەکدی دەفرۆشین

من لەعلی بەدەخشان و، ئەتۆ لوئلوئی لالا

شەرحەکە لە پێشەوە واتای بەیتەکەی لێک داوەتەوە بەو جۆرەی ئاشکرایە کە نالی فرمێسکی خوێنین و یاریش خەندەی لوولوویی بە یەکتر دەفرۆشن «لەعلی بەدەخشان ڕەنگی سوورە بۆیە گوتم فرمێسکی خوێنین». دوواتر شەرحەکە ئیحتیمال بەوە دەدا کە کە نالی فرمێسکی لوولوویی و یاریش دیمەنی لێوە سوورەکانی بە یەکدی بفرۆشن. ئەم واتایەی دووەم بێ بنەمایە: ئەوەندە بەسە ئەگەر گوتبای «... لە یەکتر دەکڕین» ئەوسا واتاکەی دووەم دەبووە کاکڵی بەیتەکە.

شتێکی کەم دەخەمە سەر واتا ڕاستەکەی یەکەم جار: لوئلوئی «لالا» ئەوەیە کە لە قەپێلکێکدا یەک دانە لوولوو هەبێ کە دروشت و نرخدارە. ئەگەر قەپێلک لە دانەیەکی پتر تێدابوو ئەوسا لوولووەکە پێی دەگوترێ «لیلی» و ورد و کەمنرخە...

هەرچەند بە ناتەمامیش بێت شتێک دەگێڕمەوە: مەلا ڕەفیق ئەفەندی خادم السجادة، لەو سەردانەی باداوەی مەلا ئەفەندی، لە موناسەبەی لوولووی ناو بەیتی شیعر دوو بەیتی عەرەبی هێنایەوە ئەم لیلی و لالا - یەیان تێدا بوو بەڵام بە مەهارەتێکی نایابەوە. بەیتەکە بە ئەصل وتووێژە لە نێوان عاشقێک و کیژێکی نازداردا:

رأيت غصنا على كتيب　　شبيه بدر اذا تلالا

فقلت ماالاسم؟ قال لولو　　فقلت لی... لی... فقال: لا... لا

- کتێبی ئەنیس مەنصوور: ***كانت لنا أيام فی صالون العقاد***، لاپەڕە ٥٨.

قافیەی بەیتی یەکەم «یتلالا» یە، بەیتی دووەم پرسیارە و وەڵامە. ئەم «ليلي» یە دەبێتە «لي... لي» بە واتای ئایە بۆ من بۆ من، لە هەمان کاتیشدا جۆری لیلی نیشان دەدا. «لالا» یە کەش دەبێتە وەڵامی نەیار بۆ «فقلت لی... لی...» کە ڕەفزی مەتلەبەکەیە، دەشبێتە جۆری لوولووی پەسەند کە «لالا» یە. کتێبی: ***كانت لنا أيام فی صالون العقاد*** - ی ئەنیس مەنصوور، ئەم دوو بەیتەی تێدایە کە موناسەبە هێناویەتی لە مەجلیسی عەققاددا، بەڵام ئەنیس مەنصوور نەیزانیوە لالا و لیلی دوو جۆری لوولوون، نایاب و بازاڕی. تومەز ئەدیبی کوردی وەک مەلا ڕەفیق پتر شارەزای نۆین و ئایینی ئەدەبی کۆنن لە تازە پێگەییشتووی دووای ١٩٥٠، خوێنەر بمبەخشێ لەم تێوەریخە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ١١٦:

بادِرْ وَ أغِر كوكبةَ البدر بداراً

قد فقتَ سَنا الشارقِ لاذُقتَ زوالا

شەرحەکە وشەی «سنا» ی بە بەرزی و ڕێز داناوە، واتاکەی شتێکی دیکەیە ئەویش «ڕووناکی»، لە بەیتەکەشدا کە دەڵێ «فقت سنا الشارق» مەبەسی ئەوەیە کە تۆ ئەی یار لە ڕووناکیی «شارق» ڕۆژت

تێپەڕاندووە. وشەی «أغِر» یشی بە «هێرش بەرە» لێک داوەتەوە: ڕاستییەکەی «غار» بە واتای ئاوا بوو، ون بوو هاتووە وێڕای واتای دیکەشی. ئەگەر هێرش مەتڵەب بایە دەبوو بڵێ «أغر علی کوکبة البدر». شەرحەکە دەڵێ: زووکە دەست و برد کە هێرش بەرە سەر تیپی لەشکری مانگی چواردە و لە ناوی بەرە... دوواتریش مەعنای «زوال» لێ دەداتەوە بەوەی کە ڕۆژ لە ناوەڕاستی ئاسمان تێدەپەڕی، ڕاستیشی بۆچووە، بەڵام واتای بەیتەکە ئەمەیە:

زووکە و بەر لە خۆرهەڵات تاقمەی مانگی بەدر (یا چواردە یا پازدەی مانگی عەرەبی) ئاوا بکە. تۆ لە رووناکیدا ڕۆژت نزم کردووە. دەک هەرگیز «زەوال» ی نەچێژی. «زەوال» بە کاتی نیوەڕۆ و بە «بەسەرچوون و نەمان» یش دەگوترێ. کە دەڵێ «زووکە و خێرا بە» سەبەبەکەی ئەوەیە کە بەدری تەواو لە پاش بەیانی و نزیکی ڕۆژهەڵات یاخود لەگەڵ ڕۆژهەڵاتدا ئاوا دەبێ کەواتە دەبێ یار خێرایی بکات دەنا ڕۆژەکە پشکی دەبێ لەو ئاواکردنەدا هەرچەند لەچاو یاردا هەر کزە.

بەیتی دەەوم:

طوڕڕەت وەکو تۆماری شکستە و، سەری کوڵمت
بۆ نووری سەوادم بووەتە شەمعی موتاڵا

شەرحەکە دەڵێ: زوڵفی ڕەشی پێچپێچت تۆماری نامەی بە خەتی شکستە نووسراوە... سەری کوڵمیشت وەک مۆمی داگیرساو وایە من لەبەر ئەم مۆمەدا تۆماری زوڵفت ئەخوێنمەوە... و تێی دەگەم.

شەرحەکە بۆ «سەواد» خەتی ڕەشی بەردەست و بۆ خوێندەواری جارانیشی داناوە... گەوهەری بەیتەکە لە «نووری سەوادم» دایە، ئەم سەوادە سێ مەعنای هەیە: یەکەم خوێندەواری نەک خوێندەوار. جاران دەگوترا باسەواد... فلان خەت و سەودای هەیە. دووەم: ڕەشایی طوڕڕەی شکستە. سێیەم: ڕەشایی چاوی خوێنەر کە نالییە.

بەو پێیە سەری کوڵم لە تۆماری شکستەی زوڵفی وەک شەویدا بۆی بۆتە مۆمی موتاڵا لە بەر کردن. دیسانەوە سەری کوڵم بۆ سەوادی خوێندنەوەی بۆتە شەمعی موتاڵا، ئەویش لەناو طوڕڕەی شکستەدا. دیسانەوە سەری کوڵم بۆ ڕووناکی ڕەشایی چاوی «چاو سپی بێ کوێرە» بۆتە شەمعی موتاڵا.

لەطافەتێکی نهێنی خامۆش هەیە لە بەیتەکەدا کە مۆم هەر بەشەو پێ دەکرێت، سەری کوڵمیش لە ڕەشایی وەک شەوی طوڕڕەدا بۆتە مۆم.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ١١٧:

ئەو چاوە غەزالە فەتەراتی سەر و ماڵە
ئەو نەرگسە کاڵە نە منی هێشت و نە کاڵا

شەرحەکە «فەتەرات» ی بە فەوتان لێک داوەتەوە کەچی کۆی «فترة» یە بە واتای «فتور» ە. نالی خۆی

«فتوری چاوەکانت نانوێنی» ی گوتووە… خەڵقەکە بە زۆری «فەتەرات» یان بە مەعنای ناو شەرحەکە وەرگرتووە. «فتور» خاوی و بێهێزی دەبەخشێ کە مەدحە بۆ چاو… دوور نابینم نالیش بەو مەعنایەی مەقصەد بووبێ هەرچەند دەکرێ دەقی شیعرەکە، وەک هەیە، فتوری چاو و هەلاکی سەروماڵیش ڕابگەیەنێ. لە ناو خەڵق ڕۆیشتووە کە شتێکی بە دڵ کرا یا گوترا لە بەرانبەردا بگوترێ: سەروماڵ، سەروماڵ… خۆم ئەم حاڵەتەم لە زۆر باردا دیتووە. نیوەی دووەمی بەیتەکەش دووپاتی واتای یەکەمی دەکاتەوە و تێرڕەنگی دەکات.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ۱۱۷:

حوققەی فەلەکول ئەطلەس و ئەستوونەیی زێڕین

بێ بیکە بە تارای سەر و ترکەی خەز و والا

من ئەم بەیتەم بەم جۆرە دیتووە:

شیققەی فەلەکولئەطلەس و ئەستوونەیی زەڕڕین

بێ بیکە بە تارایی سەر و سرکەیی والا

لەم شەرحەدا دەبینم «حوققە» ئاسمان بێت، پێشتر تووشی نەبووم. «حوققە» بە «شووشە» ڕۆیشتووە، وەک شووشەی دەرمان یا شەربەت… هتد. ئەگەر ئەم مەعنایە مەبەست بێت و بۆ ئاسمان بەکار هاتبێت هیچی بەسەر هیچەوە نابێت…

هەرچی «شیققەی فەلەک…» ـە بۆ واتای پارچە قوماش دەست دەدات و ببێتە تارای بووکێنی. سرکەییش لوول دەدرا و لە تارا و غەیری تاراش دەپێچرا، ڕەنگاوڕەنگیش بوو مناسبی پەلکەزێڕینە بوو.

بەیتی سەرووی لاپەڕە ۱۱۸:

دنیا بە فیدای قەددی بکە، دامەنی بگرە

طوبی لمن اختار علی المال مالا

شەرحەکە دوور کەوتۆتەوە لە مەعنای دەقی شیعرەکە و وردەکارییەکانی دەرنەخستووە، هەر ئەوە دەڵێ: دنیا بە قوربانی باڵای یار بکە و دەسەوداوێنی ببە، پارە قیمەتی نییە و سەرەنجام شتە. خۆزگە بەوەی بیر لە دوارۆژ ئەکاتەوە و ئەیخاتە پێش ڕابواردنی ئێستاوە…

دەبێ بزانین «طوبی» داری بەهەشتە. بەو پێیە نیوەبەیتی دووەم دەڵێ: داری طووبا بۆ کەسێ بێت کە «ماڵ – سەرەنجام» هەڵدەبژێرێ بەسەر ماڵدا، واتە بەهەشتی دەوێ نەک دنیا. ئنجا دەبێ بزانین طووبای درەختی بەهەشت کە بەسەر ماڵدا تەرجیح دەدرێت قەدی یار مەبەستە لێی بۆ کەسێکی دامەنی یار دەگرێ دامەنەکەش «ماڵ – سەرەنجام» ـەکەیە طووبا هەڵبژێرە بە «ماڵ – سەرەنجام» نەک ماڵ. دنیا فیدای قەدی بکە و دامەنی بگرە کە طووبا نەصیبی کەسێکە مەئال مەبەستی بێ.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ١١٨:

نالی بە ئومێدی ظەفەری طەوقی تەلیسمت
ماری سرِی زوڵفت لە سەر و گەردنی ئالا

شەرحەکە هەمان قسەکانی بەیتەکەی کردۆتەوە بەپێی واتا ئاشکراکانیان کە گۆیا ناکامی و بەداوەوە بوونە.

وشەی «سرِ» ناگونجێ لەگەڵ ئالانی مارەکە لە سەر و گەردەنی نالی چونکە «سرِ» جووڵەی نامێنێ لە شتان بئاڵێ. «سەر» لەبارە. «سەری زوڵف» لە سەر و گەردەن بئاڵێ مەدحێکی گەورەی تێدایە بۆ زوڵفەکە کە پێویست نییە هەموو مووەکەی بەکار بهێنێ بۆ تێ ئالان لە سەر و گەردەن.

وەک دێتە دڵمەوە، نالی، لە پەنا حاڵەتی تێوەگلان لە ماری سەری زوڵف، دەیەوێ تێی بگەین کە زەفەری بە تەوقی تەلیسم بردووە چونکە بەختەوەرییەکی زلە زوڵفی یار تێی بئاڵێ... ناکامی ئەوەتە لە بەیتی سەرەتای غەزەلی دوایی دێت هەر لە لاپەڕە ١١٨:

حیرەت زەدە وا دیدە وەکوو حەلقەیی دەر ما
بێ مایە نییە عاشیقی بێچارە، بفرما

شەرحەکە دەڵێ: چاوم سەرگردانە وەک ئەڵقەڕێزی دیوی دەرەوەی دەرگە. بە هۆی هات و چۆی خەڵکەوە دەلەرێتەوە و ... چاوەڕوانە یەکێکی تر دەرگاکەی پێ بکوتێتەوە... دەفەرموو بگەرە فریام. وامەزانە عاشق هیچی لەدەستدا نییە...

نیوەبەیتی یەکەم ڕادەگەیەنێ کە چاوی نالی وەک حەلقەی دەرگەلێدان هەمیشە کراوەیە چونکە حەلقەکە هەرگیز وێک نایەتەوە، چاوەکەش هەمیشە کراوەی چاوەڕوانی هاتنی یارە. نالی خۆی لە ژوورەوەیە و دەڵێ فەرموو دەرگە لێ بدە، عاشق مایەی عیشقی هەیە کە بەکەڵکی ئەو تەرزە هاتنەت دێ، بێچارەیشە کە دیدەی شەووڕۆژ وەکوو ئەو ئەڵقەی دەرگە کراوەتەوە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە ١٢١:

وا ظەن مەبە ڕوخسارەیی تۆ غائیبە قوربان
بنواڕە چلۆن نەقشە لە نێو دیدەیی تەڕما

نالی ئیسپاتی قسەی خۆی، کە ڕوخساری یار هەمیشە لەناو چاودایە، بەوەدا دەکا کە دەڵێ: بنواڕە، چونکە کە یار نۆڕییە چاوەکەی، وێنەی تێدا دەردەکەوێ.

بەیتی دووایین لە هەمان لاپەڕەدا:

یا توربەتێ یا غوربەتێ با ڕێ بشکێنین

هەر مونتەظیرە نالی ئەگەر مرد و ئەگەر ما

شەرحەکە دەڵێ: یا غەریبیم بشکێنە و بانگم کە بێمەوە ئەگەر بەسەر زیندوو بووم، یا ئەگەر مردم سەرێ لە گڵکۆکەم بدە...

بەیتەکە ئەوەی نەگوتووە کە شەرحەکە ڕای دەنوێنێ چونکە نالی «توربەت» ی پێش «غوربەت» خستووە، بەمەشدا دەبێ بزانین نالی لەبەر خەفەتی دابڕانی لە یاری، چاوەڕوانی مردن پتر دەکات تا ئەوەی یار غەریبییەکە بشکێنێ. نیوەی دووەمی بەیتەکەش مردنەکە پێش دەخات.

دەقی بەیتەکەش نالەبارە چونکە لە میصرەعی یەکەمیدا فیعلی «بشکێنین» دەست نادات بۆ «یا توربەتێ یا غوربەتێ» چونکە ئەمانە کەسی سێیەمن فیعلەکەش هی کەسی یەکەمە، ئنجا «توربەتێ، غوربەتێ» ش دەست نادات چونکە «توربەتێ، غوربەتێ» ئیضافە کراون بۆ کەسی سێیەمی تاک کە نالی خۆیەتی. نیوەبەیتەکە دەبێ ئەمە بێ:

«یا توربەتی یا غوربەتی با ڕێ بشکێنین»

بەیتی سەرەتای لاپەڕە ١٢٢:

جەنانی وەک جینانی کردم بە ماوا

حەبیبەی «ماڵیاوا» ماڵی ئاوا

شەرحەکە دەڵێ: حەبیبەی ماڵیاوایی، خوا ماڵی ئاوا کا، دڵی وەک بەهەشت ئاوەدان کردمەوە و کردی بە جێ و ماوای خۆی.

لە بارەی «ماڵیاوا» وە خوێندوومەتەوە کە دێیەک بەو ناوە نەهاتووە (ڕەنگە لەم شەرحەشدا چاوم پێی کەوتبێ و ناچمەوە سەر شوێنەکەی لە دیوانەکەدا). ئەوەی بزانم لە شیعری مامۆستا زیوەر، کە مەدحی بەرزنجە دەکا:

خاکی بەرزنجە چەندە دڵگیرە

جێگەیی قوطب و ئەولیا و پیرە

کە دێتە سەر وەصفی دەوروبەری دەڵێ فلانە شاخ «شاخی مایياوە». نیوەی دووەمی بەیتەکە دەڵێ: «سەیری دەشتی هەمووی جەلای چاوە».

دەبێ ئەم شاخە لەگەڵ دێی ماڵیاوە هاوناو بێ و کمێک گۆڕانی بەسەردا هاتبێت. ناشێ نالی لە خۆوە ئاوەدانییەک بە ساختە دروست بکات هەر بۆ ئەوەی واتائارایی پەیدا بێ.

نالی کە دوعا بۆ یار دەکا و دەڵێ: «ماڵی ئاوا» پێشتریش گوتوەتی دڵمی کرد بە ماوا وەکوو بەهەشت، دوعا بۆ دڵەکەی خۆیشی دەکات کە هەمیشە ئاوەدان بێ بە یادی یار.

بەیتی دووەم لە هەمان لاپەڕە، ١٢٢ دا، بە پێی ڕێنووسی شەرحەکە:

حەلاڵی بێ نیکاحی حووری عینم

بە جووتێ ناظیری شەرع و فەتاوا

بێگومان نالی نووسیوەتی: «حەلالی بی نکاح حور عینم». وشەی «عین» کە وەک نووسراوە بخوێندرێتەوە دەبێتە صیفەت بۆ «حور» کە جەمعی «حوریە» یە. دەشگونجێ «عەین» بخوێندرێتەوە، ئەوسا «حور» دەبێتە موضاف بۆ «عەین». «ناظیر» هەم تەماشاکەر هەم «شاهد» ی مارەبڕین هەڵدەگرێت. بەو پێیە و بە تێبینی وردەلایەنی دیکەش دەشێ بەیتەکە وەها بخوێندرێتەوە:

حەلاڵی بێ نیکاحی حوور عەینم. نیکاح جگە لە مارەبڕین، بەیەک گەیشتنی نێر و مێش دەبەخشێ. لەگەڵ ئەوەشدا کە حۆری نیکاحی شەرعی ناوێ وا لە نیوەبەیتی دووەمدا دوو شاهیدی شەرح و فەتوا حازری مارەبڕینە کەن. بەو پێیە مەعناکە وەها دەردەچێ: عەینم نیکاحی حووری لێ حەلاڵ بێ بە جووتە شاهیدی شەرع و فەتوا. وەیاخود بەو جووتە ناظیر (کە دەکاتەوە جووتە چاو) ەی، وا تەماشای شەرع و فەتوا دەکەن. «ناظر» لە مەعنادا «شاهد» ە و مورادیفی یەکترن.

خوێندنەوەی دیکە ئەمەیە: حەلاڵی بێنیکاحی حووری عینم، بە جووتە تەماشاکەری «دوو چاو» شەرع و فەتاوا دروستە. دەشکرێ «حووری عەینم» بێ، فەرق ناکات.

نالی بەو مەهارەتە بێمانەندەی بە یەک شکڵ نووسین جارێکیان حۆری لە چاو مارەبڕ دەکات بێ نیکاح. جارێکیان شەرع و فەتوا دەکاتە دوو شاهیدی حەلاڵبوونی مارەبڕینی حۆری. ئنجا دوو چاوی سەیرکەری شەرع و فەتوا کە حۆری حەلاڵ دەکا بێ مارەبڕین. ئائەو دوو چاوە هەر خۆیانیش دەبنەوە بە شاهیدی مارەبڕین. لە هەمان کاتدا چاوەکانی نالی کە بە شاهیدی شەرع و فەتوا نیکاحی حۆری بۆ دروستە و بێ نیکاحیش بۆی دروستە، ئائەو دوو چاوەی نالیش «ناظر، شاهد» ی شەرع و فەتوان، واتە چاوەکانی کە لزوومیان نییە بە شاهید، دوو شاهیدی شەرع و فەتوا و دوو شاهیدی سەیرکەر کە دوو چاوەکەی خۆیەتی ئەو نیکاحە حەلاڵ دەکەن.

بەیتی سەرووی لاپەڕە ١٢٣:

زەفافەتگاهی پەردەی ئاڵی چاوم

موبارەک حەجلە بێ بۆ بووک و زاوا

خوێنەر سەیری شەرحەکە بکات بۆ بەراورد کردن لەگەڵ ئەوەدا کە من بۆی دەچم، زۆریش لێکتر دوور نین.

لە بەیتی پێشوو بەیەک گەیشتنەکە هی دیتنی یار بوو. لەم بەیتەدا پەردەی ئاڵی چاوی خۆی بە شوێنی بووکی هەوەڵ شەو دادەنێ کە بە عادەت ڕەنگی ئاڵ تێیدا بەرچاوە. بە دوا ئەمەدا لە بەیتی

دوواتر:

صیداقی ڕوونما وو وەصلی شاهید
لەگەڵ شایی کەران بێ دەنگ و داوا

شەرحەکە «ڕوونما» («ڕوونەما» ڕاستە چونکە فارسییە) ی بەو ئاوێنەیە داناوە کە لە گواستنەوەی بووکدا، ڕووبەڕووی بووکەکە، لە پێشیەوە هەڵدەگیرێ. وەک من بۆی دەچم «ڕوونەما» ئەوەیە کە لە کوردەواری «سەرمەشقانە» ی پێ دەڵێن کە بە ئەصل «شەرم شکێنە» یە بەو پارەیە، یان بەو شتە نرخدارەی وەک زێڕ و خشڵ دەگوترێ لە شەوی بووکێنی زاوا دەیدا بە بووک و شەرمی پێ دەشکێنێ و پەردەی لەسەر ڕوو هەڵدەداتەوە، ئا بەوە دەگوترێ، ئەویش بەدوا صیداقدا دێت کە مارەیی مەبەستە لێی. بە هەر مەعنایەک بێت «صیداقی ڕوونەما» دەست نادات چونکە ئاوێنەی پێش بووک چ مارەیی پێوە نییە. دەبێ «صیداق و ڕوونەما» بێ وەک لە نوسخەی «ک» دا هاتووە. لە شەرحەکەدا دەڵێ: دەبوو ئەم بەیتە پێش کەوێت لە بەیتی ژووروو، بەڵام وابزانم جێی نەگۆڕیوە چونکە لە مارەبڕیندا جارێ شایی دەستی پێ نەکردووە. لە بەیتی پێشوو شوێنی بووک سازدراوە، لەمیاندا «وەصلی شاهید» مراز لێی وەصلی یارە کە «شاهید» بە یاریش دەگوترێ (ئەگەر سەهووم نەکردبێ). دەبێ یار بچێتە پەردە و حیجلەی بووکێنی هەتا ڕوونەما وەرگرێ. شتێکی سەرسەخت دەمێنێتەوە دەبێ شەرحی بدەم لە نیوەبەیتی دووەمدا: نالی ئەم نیوەبەیتەی بە ڕێنووسی بەر لە سەد ساڵ پتر بەم شکڵە نووسیوە: «لکل شایی کران بی دنک و داوا». خۆشبەختانە لە کتێبەکەی د. کەمال مەظهەر: ***کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانی***، لە لاپەڕەکانی ٤٠، ٤١ و ٤٢ دا نموونەی نووسینی کوردی، هی شوباتی ١٩١٤، لە گوتارێکی «بانک کرد» کە «بانگی کورد» ی مەقصەدە هێناویەتەوە لە نموونەدا: «سعی و تقدیر – دولتیکی عظیمی – امانش وکو ایمە انسانن فقط – همو کەسی مجبور تعظیم و تقدیر شخصیان دەکن».

نالی کە لە ١٢٩٠ ک مردبێ، گوتارەکەی بانگی کوردستان لە ڕەبیعولئەوەلی ساڵی ١٣٣٢ ک لە بەغدا، بڵاوکرابێتەوە، ٤٣ ساڵ دوای نالی هاتووە. خوێنەر بۆ خۆی حوکوم بدات کە ئیملای ئەوسا چۆن بووە. ئنجا ئەگەر بەو جۆرەی ڕێنووسی کۆن نیوەبەیتەکە شەرح دەین، بە ڕێنووسی سەردەم دەبێتە «لەگەڵ شایی گران بێ دەنگ و داوا». «شایی» پارەیەکی ڕەوای ئەو سەردەمە بوو «شایی گر» ئەو کەسەیە شایی وەردەگرێ کە چاوەشی دەهۆڵ و زوڕنایە، خەڵقەکە لە خۆیانەوە بێ داوا و فێڵ پارەکە دەدەن. دەبوو دەقەکە ئەمە بێ «لەگەڵ شاییگرانا بێ دەنگ و داو» بەڵام کێشی شیعر گۆڕیویەتی و گۆڕینەکەش ڕەوایە وەک لە نموونەی دیکەشدا دەردەکەوێ. زیوەر دەڵێ: «عەرەق نییە لە عالەما کە لابەرێ لە دڵ غەما» لە جیاتی «غەم لە دڵا»... باوکم لە باسی هەڵاتنی ئینگلیزەکان لە شەڕی بێتوین، دەڵێ: «بە بازێ چوونە بەغداوە لە دەربەند» لە جیاتی «چوونە بەغدا لە دەربەندەوە». بەخشیشی کە دەدرێتە چاوەش پێویستی بەوە نییە وەک ڕاوی مەل بە داوە مووسکە، دانە و داوی بۆ بەکار بێت لە لایەن چاوەشەوە. چیتر بەدوای بەیتەکە ناکەوم، درێژی کێشا.

له لاپەڕە ١٢٤، بەیتی دووەم:
پەچەیی پەرچەمی‌یو پرچی سیا
هەر دەڵێی مانگەشەوە کوڵمی تیا

شەرحەکە بۆ ڕوونکردنەوەیەکی جوان ڕۆیشتووە، کە دەڵێ: تەشبیهی پەچە و پەرچەمی ڕەش بە مانگەشەو شتێکی سەیرە (چونکە لە پەچە و پەرچەمدا هەر ڕەشاییی شەو پەیدایە) بەڵام وشەی [دەبوو بڵێ: دەستەواژەی] «کوڵمی تیا» مەسەلەکە ڕۆشن دەکاتەوە. پێش ئەم قسەیەی گوتوەتی: "تەشبیهی مورەککەب و صنعەتی «ایهام» یشی بەکارهێناوە، مەبەس لە ئیهام شوێنەگۆڕکێیە کە کوڵمەکە چۆتە دووای مانگەشەو و لەوێ خزاوە". هەموو قسەکان تەواون تەنها یەک تێبینی دەمێنێ لەوەدا کە کوڵم چۆتە ناو مانگەشەوەکە: مەهارەتی نالی وەهای کردووە مانگەکە لە شەوەکە بدزێتەوە و کوڵمی لە جێگەدا دابنێ. هەڵبەت لە واقیعدا مەبەس لە بەیتەکە ئەوەیە کە بڵێ: پەچەی پەرچەم و پرچی سیا کە کوڵمی تێدایە هەر دەڵێی مانگەشەوە، بەڵام داڕشتنەکە بە زیادەوە بۆ کوڵم و پەرچەم و پرچ، واتا و زینەتی کۆکردۆتەوە لەسەر حیسابی مانگەکە، وەک کە نەخش و نیگار بەسەر جل و بەرگ و نوێن و دار و دیواردا خۆی دەکاتە ئەصلە مادده.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە ١٢٥:
لادە دەسرۆکەیی هەوری لە جەبین
دەرکەوێ شەمس و قەمەر، نوور و ضیا

شەرحەکە لە دوو نوختە کورتی هێناوە: یەکیان ئەوەیە کە دەبوو بڵێ لە «شەمس و قەمەر و نوور و ضیا» ئیشارەت هەیە بۆ ئایەتی «وجعلنا الشمس ضیاء والقمر نورا». دووەمیان ئەوەیە کە دەڵێ: لە هێنانی «نوور» و «ضیا» یشدا بە دوای «شەمس» و «قەمەر» دا، لەف و نەشری مورەتتەب هەیە. لەف و نەشرەکە موشەووەش هاتووە نەک مورەتتەب چونکە لە بەیتەکەدا «شەمس» بەرانبەر «نوور» دەوەستێ و «قەمەر» یش بەرانبەر «ضیا». هۆی سەهوەکەش ئەوەیە کە شارح ئایەتەکەی قورئانی بەبیردا نەهاتووە کە لەوێدا «شەمس» ضیایە و «قەمەر» نوورە.

له بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٢٦:
مەمخەرە هاوییەی هەولی فیراق
دەستی من دامەنی تۆ ڕۆژی قیا

شەرحەکە دەڵێ «قیا» کە کورتکراوەی «قیام، قیامەت» ـە کارێکی زمانەوانیی نوێیە هاوچەشنمان پێشتر لە کوردیدا نەدیوە. ڕەنگە بۆچوونەکە ڕاست بێ بەڵام دوو نوختە هەیە ڕوون بکرێتەوە: یەکیان

ئەوەیە دەبێ تەفتیشێکی ورد لە هەموو شیعری کوردیی بەر لە نالی بکرێت. دووەمیان ئەوەیە کە لەهجەی کوردستانی جنووبی لە سەردەمی نالییەوە بوو بە زمانی شیعر لە کەمتاکورتێکی ئەوتۆ نەبێ کە بڕیاری لەسەر هەڵناستێ بۆ دەستوور لێ وەرگرتن... مامۆستا محەمەد عەلی قەرەداغی لە کتێبی ***کەشکۆڵی کەلەپووری ئەدەبی کوردی*** هەوڵێکی دڵسۆزانەی داوە بۆ وەدەست هێنانی نموونەی ئەدەبی ئەوتۆ پتر تێهەڵکشابێ بەرەو ڕابوردوو لە سەردەمی نالی و کوردی و سالیم، جارێ ماویەتی خەرمانێکی لێ پەیدا بێ و زەمانێکی دووری هەڵکردبێتەوە. لە پاش نالی حاجی قادر بەیتی هەیە هەمان ڕەفتاری کردبێ کە دەڵێ: «تەماعی گەورەیی بێ چەک نەکەن نەک».

لە شەرحی بەیتی سەرەتای لاپەڕە ١٢٧ کە دەنووسێ: سەری فەرهادم و نووکی قوڵنگەکەی، ئیتر چیم ئەمێنێتەوە پۆ پان بوونەوە؟ دەبوو باسی پان بوونەوە نەکات چونکە قوڵنگ لەش پان ناکاتەوە، سەرەکە لەت دەکات وەک لە ئەفسانەی شیرن و فەرهاد هاتووە کە فەرهاد بیستی شیرن مردووە [بە درۆ مرێندرابوو] قوڵنگی بەرد تاشینی هەڵدا و لە هاتنە خوارەوە سەری خۆی بەبەر دا و لەت بوو. جێی خۆیەتی بڵێم، دەبوو وشەی کوڵنگ لە بری قوڵنگ بەکاربێت لە نووسینی کوردیدا چونکە ئالەتی کۆڵین و هەڵکۆڵینە وەک کە بێژنگ ئالەتی بێشتنی دانەوێڵەیە.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٢٧:

خاطری زاهیدی خاڵی، خاڵی
نییە، ئەلبەتتە، لە بێنێکی ڕیا

چەندێکیش کە حەز ناکەم، بەڵام بۆچوونێک هەیە بە چاوپۆشی خوێنەر، دەری دەبڕم: وشەی «بێن» بە تەئویل بۆ ڕیاکاری دەچێتەوە و جێی خۆشیەتی. بەڵام لەگەڵ «ڕیا» دا بێ تەئویل و پاتەوپات «هۆ و ئەنجام» ن. وەک کە «قیا» «قیام» بوو، «ڕیا» ش ڕیانە واتە ڕیێن.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ١٢٨:

دوور لە تۆ، ئیدی مەپرسە، قوربان
حاڵی نالی کە نە مردو نە ژیا!

شەرحەکە دەڵێ: لەمەی زیاتر کە بۆم لێکدایتەوە چی تر هەواڵی نالی مەپرسە... نە ئەوەتە بمرێ و بە جارێ لێ بێتەوە و نە وەکوو خەڵکیش بە خۆشی ئەژی... لە دۆزەخی دووریدا وەک دانیشتووی دۆزەخی لێ هاتووە کە قورئان باسی ئەکا و ئەفەرموێت «لایموت فیها ولایحیی» واتە نە تێیدا ئەمرێ و نە تێیدا ئەژی.

ئەو «ئیدی مەپرسە» مەرج نییە دەلالەتی باسکردنێکی لەمەو پێشی هەبێ، زاراوەیێکە بۆ زل کردنی حاڵەتێک بەکار دێت لە گێڕانەوەدا، لەوانەیە بۆ کەسێک بەکاربێت کە پێشتر نەدیترابوو. ئیشارەتی

شەرحەکە بۆ ئایەتی قورئان زیرەکانەیە.

دوو تێبینی هەیە مەعنای بەیتەکە تەواو دەکەن ئەویش لە دەستەواژەی «دوور لە تۆ» کە بە دوو مەعنا دێت، یەکیان دوعای چاکەیە بۆ چەپارە دانی یار لە حاڵەتێکی وەکوو حاڵەتی نالی، واتە: لێت بە دوور بێ. دووەمیان بە واتای: لە دووریی تۆ...

بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٢٨ کە نووسراوە: «ڕیشەکەی پان و درێژە، بۆ ڕیا خزمەت دەکا» دەبێ «... درێژی...» بێت دەنا ڕستەی دوایەوە پێوەی نانووسێ. شەرحەکە تەواوە، دەمێنێتەوە بگوترێ وشەی «بۆ ڕیا» کە نالی «بوریا» ی نووسیوە واتای گەسکیش هەڵدەگرێ...

بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٢٩:

عاشقی صونعی حەققم، قوربانی ڕەنگی قودرەتم
چاوی ماوی، خاڵی شین، کوڵمی سپی، زوڵفی سیا

شەرحەکە ئەو تێکستە ڕەت دەکاتەوە کە لە جیاتی «صونعی حەقم» «صوبغی...» ی نووسیوە. جارێ دەبێ بڵێم ئەگەر صونع صوبغ، نالی «صنع – صبغ» ی نووسیوە. «صبغ» یش «صوبغ» ناخوێندرێتەوە، «صیبغ» دەخوێندرێتەوە، هەر خۆیشی بەیتەکە دەوڵەمەندتر دەکات چونکە لە قورئاندا «صبغة الله» هاتووە کە دەکاتەوە «صیبغی حەق». وشەی «صیبغ» یش بە واتای بۆیاغە نەک ڕەنگ، وەک کە لە شەرحدا هاتووە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ١٣٠:

سەرگرانە قافڵە سالاری ڕێی چین و خەتا
چونکە باری عەنبەر و میسکە لە زولفەینی دو تا

بێگومان نالی «قافلە» ی نووسیوە. وشەکە «قافیلە» دەخوێندرێتەوە و لەگەڵ پێداویستی کێشی بەحرەکە ڕێک دێت. شەرحەکە دەڵێ: یار کە پێشڕەوی کاروانی ڕێی چین و خەتایە و بارەکەی بریتییە لە بۆنی خۆش، خەریکە و دەستی گیراوە چونکە هەردوو تا باری زوڵفەکانی عەنبەر و میسکی بۆن خۆشە کە خاڵەکانی گۆنایەتی. یاخود: سەری سەرقافڵەی ڕێی چین و خەتا قورس بووە، چونکە هەر بە دوو تاڵ لە زوڵفەکانی بارێ عەنبەر و میسکی هەڵگرتووە.

من دەڵێم «سەرگران» بە واتای سەرقورسیش دێت چ لەبەر مەستی بێت و چ لەبەر سەرێشەی خەفیف بێت. ئنجا ئەگەر «خەریک» مەبەست بێت وەها ڕادەگەیەنێ کە یار خەریکە، سەبەب بەوەی کاروانەکەی باری عەنبەر و میسکی لە دوو زوڵفی قافڵەسالارەوە هەڵگرتووە. چین و خەتاش، بە تایبەتی خەتا، مەشوورە بە میسک و بێنی خۆش.

ئەگەر سەرگران لە مەستی وەیا سەرێشەی سووکەوە بێ ئەوسا دوو تا لە عەنبەر و میسکی

زوڵفەکانی ئەوسەری قافڵەباشییان قورس کردووە.

شەرحەکە کە «تا» بە «تاڵ» لێک دەداتەوە و عەنبەر و میسکی بێن خۆشیش دەکاتە خاڵەکانی گۆنای یار زۆر لە مەعنای دەق و وشەکانی بەیتەکە دوور کەوتۆتەوە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ١٣١:

صۆفییی مەستووری ڕووت و موفلیسی خستە طەمەع
سەیری خاڵی بێ حیساب و ماچی لەعلی بێ بەها

شەرحەکە وا دادەنێ کە مەبەست لێی ئەوەیە کە خوا گفتی داوە بە ئەهلی بەهەشت هەتا دەتوانن سەیری جوانی حۆریەکانی بەهەشت بکەن و لێوی ئاڵیان بمژن، ئائەو گفتە صۆفیی خستە طەمەعەوە... بەڵام تا بەڕاستی نەبێتە خواناس هیچی دەسگیر نابێ.

من وەها نازانم مەبەستی بەیتەکە قیامەت بێ چونکە هیچ ئیشارەتێک نییە تێیدا بۆ قیامەت. وشەی «مەستوور» یش هەروەک داپۆشراو دەگەیەنێ «زێدە مەست» یش دەگەیەنێ وەک دەگوترێ: چاوی مەستوور. «لەعلی بێ بەها» ش نەک بێقیمەت و خۆڕایی، بەڵکوو «لە نرخ نەهاتوو» ی مەبەستە... دیمەنەکە هی دنیایە، مەستووری صۆفیش هی حاڵەتی جەزبەیە، دەشکەوێتە طەمەع بە دیتنی دڵداران کە دەکەونە حاڵی لەزەت بردن لە دیتنی جوانی و مشتنی لێوی ئاڵی یارەکانیان.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٣١:

ظاهیر و باطین، لەسەر لەوحی حەقیقەت یا مەجاز
ئاشنای سیرڕی قەڵەم بێ، غەیری «نالی» کەس نەما

شەرحەکە درێژەی هەیە و خۆی دەکاتە تەواوکەری بەیتی پێشوو، کە من وا دەزانم بەیتێکی سەربەخۆیە. دەبوو بەیتەکە لە شەرحدا بۆی تێ بخوێندرێتەوە کە نەک هەر «لەوح» ی «اللوح المحفوظ» ی تێدایە، بەڵکوو «قەڵەم» یشی تێدایە کە لە قورئاندا هاتووە: «ن والقلم ومایسطرون». لەوحی مەحفووظ قەڵەمی خودایی تایبەت بە لەوحەکەوە شتی تێدا دەنووسێ. هەروەها دەبوو لە ئاست «ظاهیر و باطین» بڵێ «عیلمی ظاهیر و عیلمی باطین» یش دەگرنەوە نەک هەر ئاشکرا و بزر.

لەلایەن دەلالەتی وشەی «نال» بە واتای ئەو ماددە شکڵ لۆکەی ناو قەمیش، کە قەڵەم لەو قەمیشە دروست دەبێ، کە وشەکە «نال» ـە نەک «ناڵ» و لەبەرەو هەرە کۆتاییی بەیتەکەشدا بۆتە نازناوی «نالی»، گۆیا ئەمە ئیسپاتە بۆ ئەوەی کە نازناوی شاعیر «نالی» یە نەک «ناڵی» وەک هێندێ کەس ڕادەنوێنن. هەرچەندە من خۆم دڵنیام لەوەدا کە «نالی» نازناوەکەیە بەڵام لەلایەن ئیسپاتەوە کورت دەهێنێ چونکە نالی خۆی بەیتی ئەوتۆی هەیە «ناڵی» تێیدا هاتبێ و بە نازناویش لە بەیتەکە جێگیربووبێ وەک ئەمە:

صەوتی نەغمەی بولبولە یا چەهچەهەی خلْخالّییە
دەنگی عوودە، یا لە ژێر پێی نالّەنالّی نالّییە

وا لێرەدا بەپێی داخوازیی واتائارایی «نالی» بوو بە «نالّی».

ڕوونکردنەوەیەکی پێویست:

من کە ویستم ئەم بەیتە بهێنمەوە بە شایەد گەڕام بە دوا دەقی بەیتەکە لە کتێبەکەدا، بۆم نەدۆزرایەوە. ناچار ئەو شتەم نووسی کەوا لەبەر چاوی خوێنەردایە. جارێکی دیکە بۆی گەڕام بە پێی پێڕستی هەڵبەستەکان کە لە لاپەڕە ٧٤١ دەست پێ دەکا، دیتم ئەم فەردە لە لاپەڕە ٥٨٨ دا نووسراوە بەم دەقە:

صەوتی نەغمەی بولبولە یا چەهچەهەی خڕخالّییە
دەنگی سۆلە، یا لە ژێر پێی نالّەنالّی نالّیە؟!

هەر لەو گەڕانەدا بۆم دەرکەوت کە بەدوا کاتەوە شەرحدەرەکان لە لاپەڕە ٧٣٩ دان بەوەدا دەهێنن کە لە بەیتی «ڕیشەکەی پان و درێژی بۆ ڕیا خزمەت دەکا» ئەم «بۆ ڕیا» یە هەڵدەگرێ «بوریا» بێ بە واتای ئەو قامیشە باریکەی دەکرێ بە چیغ. من لە کاتی تێبینی لەو بەیتەدا گوتوومە «بوریا» بە واتای گەسکیش دێت. دەرکەوت چیغە نەک گەسک. خوێنەر سەیری نەیەتەوە لەوەدا کە ناگەڕێمەوە بۆ ئەو هەڵەیە و ڕاستی بکەمەوە: من کە دەنووسم لەبەر دەرفەتی تەسک و بێ کەرەستەیی، ڕەشنووس و پاکنووسم یەک شتە، کە هەڵەی ڕێنووس دەکەم بە دەمی مووس دەیکرێنم و لە شوێنی خۆیدا دەینووسمەوە. ئەگەر لە پیتێک هەڵەم کردبێ هەر ئەو پیتە دەکرێنم.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ١٣٣:

زولفەینی بەخەم مار و بە حەڵقەن وەکوو عەقرەب
شیعری لەف و نەشرن، چ موشەووەش، چ مورەتتەب

شەرحەکە «شیعر» ی نووسیوە کە دەبوو «شەعر» بنووسێت هەرچەند نالی «شعر» ی نووسیوە و بۆ کاتی خۆی و ئێستاش، بەکار هاتووە و دێت. کە «شەعر» – بە واتای موو – بێت بەوەدا بەیتەکە جوانتر دەبێ کە «شیعر» لاسایی «لەف و نەشر» ی زوڵفی کردبێ. لەم حاڵەتەدا «شیعر» لەف و نەشر بێ، ئائەم صورەتە دەبێتە واتای دووەم و وێنە سێبەرێکی زوڵفەکە.

بەیتی سێیەمی غەزەلەکە لە سەرووی لاپەڕە ١٣٤:

بەو شەهدی کەلامەت کە بە ئیشرابی لەطافەت
لەذذەت دەگەیێنی بە دڵ و ذیهنی موخاطەب

شەرحەکە وەهای بۆچووە کە: قسەی وەک هەنگوینی شیرینت، کە وەک چۆن بە ئاسانی و خۆشی قووت ئەچێ، تۆیش وا بە ناسکی بە گوێی گوێدەرا ئەدەی – خۆشی و ئارامی بە دڵ و بیری ئەوانە ئەگەیەنی کە قسەیان لەگەڵ ئەکەی.

من وەختی خۆی لە ***چەپکێک لە گوڵزاری نالی*** دا بۆچوونێکی جودام دەربڕیوە، ئێستا بە داخەوە دەستم بە کتێبەکە ڕاناگات، بە ناچاری پەنا بە یاد و بیرکردنەوە، بۆی دەچمەوە. من لە جیاتی «دڵ و ذیهن» – کە بە ڕێنووسی نالی خۆی بنووسرێن، «ذهن» دەنووسرێ نەک «ذیهن»، «دڵ و دهن» م پەسەند کردبوو کە دەکاتەوە «دڵ و دەم» بەڵام پیتی «ی» لە «دهن» دا ئەوەستێندرێ لەبەر کێشی بەیتەکە، کە لە فارسیدا وەک بزانم «دەهن» دەگوترێ.

دەزانین هەست کردنی دڵ بە هەر شتێک بێ هەستێکی ناماددییە، هی «ذیهن» یش ناماددیە، هەرچی هەستی «دهن» ـە ماددییە. لە شەهدی کەلام ئەوەی بە دڵ دەگات شیرنایی مەعنەوییە، هەروەهاش «ذیهن». ئنجا ئەگەر «دهن» بێ، شیرنایی ماددی لە «دهن» ـەوە و هی مەعنەوەی لە «دڵ» ـەوە، سەرلەبەری شیرنایی دەگرنەوە. لە هەمان کاتدا: وشەی «لەذذەت» لە ڕێنووسی کۆنیشدا ئەو دەنگەی «ذ» ی گوشراوە کە دەکا دوو «ذ». شەهدی کەلامەکە بە پاراو کردنی لەطافەت کە حاڵەتێکی ناماددییە بە بەریەوە هەیە نوختەی یەک لە «ذ» ەکانی «لەذذەت» بپەڕێنێ. دیارە بەسەر «دڵ» ـەوە ناوەستێ چونکە واتا نابەخشێ، هەر دەمێنێتەوە بەسەر «دهن» ـەوە بوەستێ و بیکاتە «ذهن» کە ئەوسا «دڵ» و «ذیهن» پێکەوە کامیاب دەبن، وێڕای «دهن».

من لە تێبینییەکەوە بۆ ئەم واتایە چووم کە ئەمەیە: ئەگەر نالی ئیشێکی بە «ئیشرابی لەطافەت» نەبێ «شەهدی کەلام» خۆی بەسە لەززەت بە دڵ و ذیهن بگەیەنێ، ئەوسا ئەگەر ئیشی پێ نەبوایە بەتاڵاییی شوێنەکەی بۆ مەبەستێکی دیکە پڕ دەکردەوە.

کاتی خۆی لە ***چەپکێک لە گوڵزاری نالی*** دا وەک لە بیرمە، بەیتێکی پاڵپشت بۆ ئەم واتایەم لە مەحوییەوە هێنابوو، ئێستا بۆ ئەو بەیتە ناچمەوە. لەوەشدا گوتبووم غەیری مەحوی چ شاعیرێکی دیکەی کورد ئەم مەهارەت و وردەکارییەی لە دەست نەهاتووە، مەحویش لەو کارەیدا شوێن پێی نالی هەڵگرتۆتەوە نەک بە چاولێکەری، بەڵکوو لە نوختە نیگای بەخۆدا ڕاپەڕمونەوە.

بەیتی سێیەمی لاپەڕە ١٣٤:

وەک صۆفیی صافیی مەبە ئالوودە بە دونیا
بێهوودە موکەددەر مەکە سەرچاوەیی مەشرەب

شەرحەکە دەڵێ: خۆت وەک سوفییە نەفام و سادە لەوحەکان تێکەڵی دنیا مەکە و لە خۆڕایی سەرچاوەی کانیاوی ڕاستی و خواناسی لێڵ مەکە... بەڵام شەرحەکە تێمان ناگەیەنێ لێڵییەکە لە چییەوە دێت! وەک من بۆی دەچم لە ڕێی «استخدام» ـەوە نالی وشەی «ئالوودە بوون» ی بۆ ئەو واتا و سەبەبە بەکارهێناوە چونکە هەر کەسێک خۆ لە هەر سەرچاوەیەک وەربدا بێگومان، لێڵی دەکات (مەگەر لە

چەمەنتۆ دروست کرابێ، کە ئەوسا پەیدا نەبووبوو!!) سەرچاوەی ئاوی لێ خواردنەوەش، چ ئەوسا و چ ئێستا، سروشتییە و بووە، نەک حەوزی مەرمەڕەکە قوڕاو نابێ. مەشرەب هەم لێ خواردنەوە و هەم مجێز و دڵ و دەروون دەگەیەنێ.

لە ئاست بەیتی سەرەتای لاپەڕە ١٣٥:

عاشق هەوەسی مەیکەدەوو عیلمی بەسیطە
عاقڵ طەلەبی مەدرەسەوو جەهلی مورەککەب

دوو قسەم هەیە: یەکیان وشەی «هەوەس» کە حەز و ئارەزۆ ڕادەگەیەنێ هەروەها گیرۆدەیی مەراقی سەخت و خولیایش بە دەستەوە دەدات. «بوالهوس» زاراوەیەکی مەشووری نێو ئەدیبانە. دووەم قسە ئەوەیە: خۆزی وشەی «عاقڵ» گۆڕاوی «غافڵ» بووبێت بە دەست نووسخە نووسانەوە.

لە بەیتی دووەمی هەمان لاپەڕەدا وشەی «موستەحەق» هەڵەیە و بەکارهێنانێکی بازاڕییە، ڕاستییەکەی «موستەحیق» ـە: ماف، سزا، پایە «موستەحەق» ن. خاوەن ماف، سزاکار، خاوەن پایە «موستەحیق» ن، بە گوشینی دەنگی «ق» لە هەردوویاندا، کێشی بەحرەکە مانیعی گوشینەکەیە.

لە شەرحەکەدا لایەنی «خسف» ی فەلەک ڕوون کراوەتەوە وەک کە قورئان لە بارەی قاروونەوە دەڵێ «خسفنا به وبداره الأرض». بەڵام لایەنی گرتن دیار نییە لە شەرحەکەدا. گرتنەکە دەچێتەوە بۆ «شمس و قەمەر» کە لە نیوەی دووەمی بەیتەکە هاتووە: شەمس و قەمەری بە زیو و زێڕ داناوە. هەردووکیان، لە بەدوا یەکتردا هاتنی «زیو و زەڕی شەمس و قەمەرە» شەرحەکە سەهوی کردووە کە دەڵێ: «لەف و نەشری مورەتتەبە» چونکە ڕۆژ بۆ زیو دەچێتەوە و زێڕیش بۆ مانگ - بەمەشدا لەف و نەشرەکە موشەووەشە چونکە ڕۆژ زێڕە و مانگ زیوە.

لە بەیتی لاپەڕە ١٣٦:

قەڵلابی جیهان نەقدی عەیاری نییە قوربان
نالی مەحەکی هیممەتی کردوویە موجەڕڕەب

شەرحەکە وای بۆچووە کە نالی خۆی خۆی بە مەحەکی هیممەت تەجرەبە کردووە... ئەم مەعنایە مەبەستە ئەصلییەکەی تێدا نییە بەڵکوو سێبەرەمەعنای ئەصلییە. نالی دەڵێ: جیهان بێبار (تەقلەباز) ە پارەی ساغڵەمی نییە. نالی بە مەحەکی هیممەتی خۆی ئەم جیهانەی لە عەیارە داوە و قەڵلابییەکەی دەرخستووە.

بەیتی لاپەڕە ١٣٧:
ماتەم وەکوو زولفەینی سیەھ، گرتی سەراپات
پۆشی لە ڕوخت تەعبییەیی بەیدەق و شامات

شەرحەکە لە وشەی «شامات» کە بە وڵاتی شامیش دەگوترێ، بە سەهوودا چووە و دایناوە نالی لە شامەوە ئەم مەرسییەی بۆ مەرگی باوکی یارەکەی داناوە، ئیتر دەڵێ، ماتەم... ڕێی لێ بڕیت چاوساغەکان کۆکەیتەوە بەرەو وڵاتی شام بکەویتە ڕێ... ئەم بۆچوونە هیچی بەسەر هیچەوە نییە: گریمان باوک مرد، ئایا حەبیبە لە کوێوە دەتوانێ بەرەو شام بکەوێتە ڕێ بۆ مولاقاتی نالی... تۆ بڵێی حەبیبە ئاگاداربووبێ لەوەی نالی دانیشتووی شامە؟ بەهەمەحاڵ ئەمە یەک لە مەعناکانی شەرحەکەیە... مەعنای سێیەمی دەچێتەوە بۆ یاری شەترەنج و دەڵێ: ماتەم ڕێگای کۆکردنەوەی پیادەکانی شەترەنجەکەتی لە ئەسپەکان گرت و بەهۆی ئەوەوە «شا» مرد و «کش مەلیک» ی لێ کرا و دۆڕاندت...

بەیتەکە ناوی ئەسپی نەهێناوە؛ بە لەکارهێنانی وشەی «ڕوخ» – کە جاران «رخ» دەنووسرا و فارسیشە بە واتای ڕوو – سیلاحێکی شەترەنجی ڕەخساندووە کە پێی دەگوترێ «ڕوخ – ڕخ» و بە ئەصل باڵدارێکی مەیلەو ئەفسانەییە و لای عەرەبەکان «قلعة» ڕۆیشتووە. «بەیدەق» یش تەعریب کراوی وشەی «پیادە» یە. ئەم ماملەتە سەرلەبەرە و تەشبیهـ ئاراییە لە بنەڕەتدا سەری هەڵداوە لە وشەی «ماتەم» کە دەنووسرا «ماتم» کە هەم تازیە دەگرێتەوە هەم «من ماتم» دەگرێتەوە. «مات» یش زاراوەیەکی شەترەنجە «شەترەنجیش لە «شەش ڕەنگ» ەوە هاتووە».

نالی ئەم قەصیدەیەی داناوە لە ڕۆژگارێکدا کە جارێ لە سلێمانی وەیا جێگەیەکی دیکەی ئەو هەرێمە بووە. ئەم تاکە بەیتە تەنها خۆی بەسە بۆ سەپاندنی ئەم ڕاستییە:

بۆ گریەیی تۆ ڕەنگە منیش هێندە بگریەم
گەوهەر بڕژێنین بە بڵندی قەد و باڵات

«گەوهەر بڕژێنم» ڕاستە. ئایا ئەگەر لە شام بایە بە چەند ڕۆژان خەبەری ئەو مەرگەی پێ دەگەیشت؟ دەسا هەتا هەتایە مەرگی بۆرەپیاوێکی ئەوتۆیی لەو سەردەمانەدا ناگاتە شام، خۆ ئەگەر گەیشتبێتیش نالی ڕێی نابێ بڵێ «گەوهەر بڕژێنین» چونکە دەمێکە حەبیبە لە گریان بۆتەوە و کاغەزی نالیش بە ڕۆژەها ناگاتە حەبیبە و فرمێسکەکانیشی هەرگیز لەگەڵ فرمێسکە بەسەرچووەکانی حەبیبە کۆمەڵ نابن.

ئەگەر «ماتم» بخوێنینەوە، بەیتەکە وەها دەخوێندرێتەوە: «ماتم وەکو زولفەینی سیەھ گرتی سەراپات» بە مەعنای «سیەھ گرتووی سەراپات». ئەگەر «ماتەم» مەبەست بێ، بەو جۆرە دەخوێندرێتەوە کە لە شەرحەکەدا هاتووە... لزوم نابینم چی دیکە بەدوای ئەم بەیتە بکەوم...

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە ١٣٨، شەرحەکە «تاقانە یەتیمی خەلەفی...» بە چاکی ڕوون کردۆتەوە بەڵام هەمووی ئەفسانەیە لە ناو ئەدیباندا باوبوو. مەعلوومە «لوولوو - مرواری» چۆن پەیدا دەبێ. «دوڕڕی یەتیم» ئەو لوولووەیە کە پێشتر باسم کرد پێی دەگوترێ «لالا».

لە بەیتی سەرووی لاپەڕە ١٣٩ یەک تێبینیم هەیە: نەدەبوو لە واتای «ژالە» بۆ لای «تەزرە» بچێ لە شەرحدا و بڵێ: «چاوەکانت» تەرزە کوتاونیەتەوە. دەبوو هەر واتای شەبنمی لێ بەمەبەست بگرێ. «تەرزە و تەزرە لە کوردیدا ڕۆیشتوون. لە فارسیدا تگرکەی پێ دەگوترێ. لەمەوە وەها دەردەکەوێ تەزرە ڕەسەنتر بێ چونکە پیتی «ر» تێیدا کەوتۆتە ئەو شوێنەی کە پیتی «ر» لە تگرکەدا گرتۆتیەوە. دەنگی «گ» لە زمانی هیندی ئەورووپاییەکاندا دەگۆڕێ بە «ز» وەک کە «گنوست» بە واتای زانست و «ماگنا کارتا» «مەزنە کارتا» ی لێ مەبەستە. «ئاگر» و «ئازر» یەک شتن...».

لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٤١ نووسراوە «هاذیم» لە شەرحیدا دووبارە «هاذیم» نووسراوە «لە هاذیمی لەذذات» بە مەرگ لێک دراوەتەوە. من وشەی «هاذم» م نەبیستووە. لەو بەیتەشدا بە «هادم» م بیستووە و خوێندوەتەوە تەنانەت لە حیکایەتی ئەلف لەیلەدا «هادم اللذات، مفرق الجماعات» هاتووە، هەروەها لە هەر کتێبێکی دیکەی وەصفی مردنی پێ کرابێ.

بەیتی سێیەمی لاپەڕە ١٤١:

ئەو پیری خەرەف، ئافەتی مەردییو صەفا بو
تۆ شۆخ و جوان، دوور بی لە ئافات و خەرافات

«ئافەتی مەردییو صەفا» ناچێتە دەفری هیچ ئەدەبدۆستێکەوە، چما نالی دوژمنی یارەکەیەتی تا باوکە مردووەکەی دژی مەردایەتی لە قەڵەم بدات؟ ئنجا مەردی و صەفا کەرەستەی مەیدانێک نین: مەردی و سەخاوەت... صەفا و کەیف!! من بەلای خۆمەوە دڵنیام لەوەدا کە ئەم دوو وشەیە بۆ صەفا و مەروەی حەج دەچنەوە... کە لە نیوەبەیتی دووەمیشدا دەڵێ: «دوور بی لە ئافات و خەرافات» «خورافات ڕاستە» ئیشارەتە بۆ ئەوەی ئەو پیرە خەرفاوە چوونە حەجیشی لەگەڵ خورافات تێکەڵ بووە. وەک بۆی دەچم صەدری بە یەک لە دووان هاتووە:

ئەو پیر و خەرەف ئافەتی مەڕوا و صەفا بوو
ئەو پیر و خەرەف ئافەتی مەروی وو صەفا بوو

«مەڕوا» کەش لەبارترە کە ئەلفەکە بریتییە لە «إشباع الفتحة». لە نوسخەی دەستنووسیشم دیتووە بەم جۆرە نووسراوە...

کە نووسیم: «پیر و خەرەف» نەک «پیری خەرەف» لەوەوەیە کە ڕووی قسەی دێتە یار دەڵێ: تۆ «شۆخ و جوان» نەک «شۆخی جوان» باوک و کچیش لە بەیتەکەدا تێک دەڕوانن.

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە ١٤٢، «گوڵ و مل» هەیە. دیسانەوە شەرحەکە هەر دووپاتی «مل» دەکاتەوە کە پێشتر ڕوونم کردۆتەوە «مول» ـە بە واتای «شەراب».

لە بەیتی دووەمی هەمان لاپەڕە وشەی «کەش و فش» بۆ «موباهات» ناشێ کە لە «بهاء» ەوە هاتووە، تەنانەت زەقایی دەعیەشی تێدا نییە. «پێوە نازین» بۆ موباهات لەبارە. کە دەشڵێ «موژدە هات کەوا بەهار بە فیز و فشەوە گەیشتە بەرەوە» نازانین مەطلەبی چییە لەو «بەرەوە» دا، بابڵێم من نازانم ئایا «ثمر» ی مەقصەدە کە جارێ بەهاریش زووە بۆ بەر؟ من وەها دەزانم «گەییە بەر» یەعنی گەییە بەژن و لەش کە دەکاتەوە تاج لەسەرنانی گوڵ و مەخمەڵ پۆشینی چەمەن.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٤٣:

نەجم و شەجەر و نەرگس و ئەنواری شکۆفە
جیلوەی چەمەنن یەعنی زەمین بوو بە سەماوات

شەرحەکە نەجم و ئەنواری بە گیای باڵا کورت و بە ڕێژەی کۆی «نەور – کە بە پێی شەرحەکە چرۆی ئەو درەختانە گوڵ ئەکەن» ی لێک داوەتەوە گۆیا ئەو نەجم و درەخت و نەرگس و چرۆی درەختان وەهایان کردووە زەمین ببێ بە سەماوات.

دەبێ بزانین «نجم و أنوار» لە هەمان کاتدا بە واتای ئەستێرە و کۆی وشەی نور هاتووە. ئەم دوو وشەیە بە مەعنای دووەمیان وەهایان کردووە زەمین ببێ بە سەماوات.

لە بەیتی بەرەوەتردا «عطرفشانە» هاتووە ئەگەر «عەترفشان» بایە کە کورد دەڵێ «عەتر» جێی خۆی بوو، بەڵام وەک بزانم لە عەرەبیدا «عِطْر: عیطر» دەگوترێ.

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە ١٤٤ «ئاحادی هوزار» ی هاتووە کە مەبەست لێی بولبولە. پێشتر و لە دەمێکیشەوە ڕوونم کردۆتەوە کە هوزار هەڵەیە، هەزار ڕاستە. لە کۆتاییی شەرحەکەش کاکە محەمەدی مامۆستا مەلا کەریم (لاپەڕە ٧٤٠) دان بەوەدا دێنێ کە لەم وشەیە بەسەهوو چووبوون و ...هتد، بەڵام نالێ چۆناوچۆنی ڕاستییەکەیان بۆ دەرکەوتووە...

بەیتی یەکەم و دووەمی لاپەڕە ١٤٥:

چاوت لە برۆ یەعنی لە ژێر طاقی نەظارەت
بێپەردە عەیان دێتە تەکەللوم بە ئیشارەت
شایستەیی شان، لایقی مل طوڕڕەیی تۆیە
نەک طوڕڕەیی شاهەنشەهیو طەوقی وەزارەت

شەرحەکە هەردوو بەیتی لێک گرێ داوە گۆیا مەعنایەکەشیان بەسراوە بە شیعری پاشەوەیەوە. وشەی «نەظارەت» بە وەزیری لێک دراوەتەوە. دیارە لەوەوە هاتووە کە لە سەردەمی عوسمانلی بە وەزیر دەگوترا «ناظر». ئەم بۆچوونە تەواو نییە چونکە ئەگەر بە بەیتی دوایەوە پێوەندیی هەبێ لەوێدا «طەوقی

وەزارەت» بێبایەخ کراوە دوای بێبایەخ کردنی «طورڕەی شاهەنشەهی».

«نەظارەت» بەلای منەوە، لەم شوێنەدا، تەماشاکردن و موراقەبە دەبەخشێ. دەمێنێتەوە «طاقی نەظارەت»: دیارە لەو سەردەمەدا جێگەیەک هەبووە طاقی نەظارەتی پێ گوترابێ و ڕاز و نیاز و سرکە و کورکەیەکی لێپرسراویی تێدا جاری بووبێ کە سەردەرکێشێتەوە بۆ سزادان. شەرحەکە بەیتی دووەم دەکاتە گفتوگۆی چاوەکە (کە ئەمە لە محالاتە) بەو پێیە چاوێکی لە ژێر تاقی وەزیریدا بێ چۆناوچۆنی پەرچەم دەکاتە لایقی مل و تەحقیری طورڕەی شاهان و طەوقی وەزارەت، کە چاو خۆی وا لە ژێر تاقیدایە، دەکات؟ کەی پەرچەم ژووروویی چاو کەوتۆتەوە؟

بەیتی دووەم سەربەخۆیە و قسەی نالییە ڕووەو یار. ئنجا ئەگەر بگوترێ چۆن نالی طەوقی وەزارەت بە کەم دادەنێ لە حاڵێکدا چاوی دانا لە ژێر طاقی نەظارەت؟ وەڵام ئەوەیە کە چاو لە ژێر برۆدا بوو، نەظارەتیش وەزیری نییە، شتێکی دیکەیە. هەر چۆنێک بێ برۆ چ قیاسی ناکرێ لە طەوقی وەزارەت بۆ لایەنی حورمەت.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ١٤٦:

سەر خاتیمەیی حوسنی عیادەت کە نەهاتی
بارێ بگەرە فاتیحە وو دەئبی زیارەت!

شەرحەکە وا ڕادەنوێنێ کە نالی لەم بەیتەدا دەڵێ: ئێستا مردووم وەرە سەر قەبرم. هەرچەند لە داب و دەستووری شیعر دەشێ شاعیر بە مردوویی قسە بکات، دیسانەوە هەتا ڕێ هەبێ قسەکە بدرێتەوە بە دەمی پێش مردن مەعقوولتر و دڵپەسەندترە. ئنجا ئەگەر بڵێین: نالی بێئومێد بوو لە هاتنی یاری بۆ لای بەر لە مردنی کە کەوتۆتە گیانەلاوە، ئەو داوایە دەکا کە بۆ فاتیحە و سەر قەبرەکەی بێت.

لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٤٦:

کێ دەستی دەگاتە بەی و ناری نەگەیشتووت
لەو تەختە کەوا صاحیبی مۆرن بە صەدارەت؟

شەرحەکە وای بۆچووە: کێ دەستی دەگاتە بەهێی مەمک و هەناری ڕومەتت بەسەر تەختی سینە و ڕووتەوە، کە هێشتا کاڵن و فەرمانی گرتنی لای سەرەوەیان دراوەتێ. بەهێ و هەنارەکە هەردوویان بۆ جووتە مەمک دەچنەوە. هەردوویان خاوەن مۆرن لە حاڵی صەدرنشینیدا. صەراحەت لەمە پتر چەنگ ناکەوێ کە جێی هەردوویان صەدرە. مۆرەکەش زاری بەهێ و هەنارەکەیە. «نەگەیشتووت» دەلالەتی تازەیی و نەگوشراوی دەگەیەنێ، کە دەستی کەسیش ناگاتە ئەو بەهێ و هەنارە سەبەبێکیان ئەو تەخت و مۆر و صەدارەتەیە، سەبەبێکیش بەرزیی باڵای یارە بە موبالەغەوە...

بەیتی سەرەتای لاپەڕە ١٤٧:

دەسرۆکەیی هەوریی چ حیجابێکە کە تێیدا

شمسُ فلك الحسن أَنارَت فَتوارت!

شەرحەکە لە بارەیەوە دەڵێ: سەرپۆشی تەنکی هەوری چۆن جۆرە سەرپۆشێکە، ڕۆژی ڕووتی جارجارە لێوە دەرئەکەوێ و جارجار ئەشارریتەوە... ئەو لایەنەش ڕوون دەکاتەوە کە وشەی «هەوری» وەک دەسرۆکەیە نیسبەتیشە وەلای «هەور» کە ڕۆژی رووی یاری تێدا دەشرێتەوە و دەریش دەکەوێتەوە...

ئەم بزربوون و دەرکەوتنەوەیە لە مەبەستی بەیتەکەدا نییە، بە پێچەوانە، سەرسوڕمانی تەعبیری «چ حیجابێکە!» لەوەدایە کە ڕۆژی فەلەکی جوانی «ڕووی یار» لەو حیجابە هەورییەدا گەشایەوە و پەنهان بوو... «توارت» پتر پەنهانی تێدایە لە «احتجبت» و، لە «غربت» نزیک دەبێتەوە. نە بە صەراحەت و نە بە هێما وشە و تەرکیبێک لە بەیتەکەدا نییە جارجارە دەرکەوتنەوەی ڕووەکە بە دەستەوە بدات. ئەو نیوەبەیتەی «شمس فلک الأطلس نارت فتوارت» ئەگەر «نارت» بە واتای «أنارت» هاتبێ و «ال» یکی تەعریفیش خرابایە سەر ئەطلەس و ببێتە «الفلک الأطلس» وێنە تەشبیهێکی جوان پەیدا دەبوو بەوەدا کە فەلەکی ئەطلەس ئەستێرەی پێوە نییە بۆیە بوو فەلەکناسەکانی ئیسلام دەیانگوت «وهو کاسمە غیر مکوکب» واتە: وەک ناوەکەی بێ ئەستێرەیە، مەبەسیش لە بێ ئەستێرەیی «ئەطلەس» بێ نوختەییە. ئنجا دەسرۆکە هەیە یەک ڕەنگ و بێ نەخش، لە بەیتەکەدا کوتومت دەبوە فەلەکی ئەطلەس.

لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٤٩:

لە سندووقی پڕی سینەم بترسە

کە ئاگر بەربداتە تەخت و تابووت

تێکستی «عم» لە جیاتی «پڕ» نووسیویەتی «گڕ». لەو هێندەی بەیتەکە ڕای دەگەیەنێ بۆ بەر زەینمان «گڕ» لەبارترە بۆ ئاگرتێبەردانی تەخت و تابوو. ئەگەر هاتبایە «تابوو» واتای هەبایە وەک لە ئینگلیزیدا هەیەتی دەشیا «تابووت» بە واتای «تابووی تۆ» بێت و ئەو لێکدانەوەیەی یەکەمی شەرحەکە «کە دەڵێ: بترسە لەوە ڕۆژێ لە ڕۆژان بڵێسەی بتگرێتەوە: لە ژیانا بیت تەخت و تاراجت بسووتێنێ و، مردبیت تابووتەکەت بکا بە خەڵووز» جێی بۆ بکرێتەوە بە مەرجێک: ئەگەر واتای تابوو یاریدەدەر بێ بۆ ئەم لایەنە. بەهەمەحاڵ شەرحەکە گوێی نەداوەتە ئەوەی کە نالی بەپێی لێکدانەوەی ئەوتۆیی زێدە دڕ و دوژمنانە دوواوە. چەندی لە واتای بەیتەکە دێتە بەر زەینی گوێگر هەر ئەو واتایەی دووەمی شەرحەکەیە کە "ئاگر لە تەخت و تابووتی نالی بەر بدات". لەم حاڵەتەدا وشەی «بترسە» جێی لەق دەبێ بەوەدا هۆی ترس لە بەیتەکەدا بۆ یار پەیدا نییە. بە تەئویلێکی نەختێک چاولێپۆشراو دەشێ بگوترێ «تابووت» ی کۆتاییی بەیتەکە «تابووتت» بێت و «ت» ی دووەمی وشەکە قرتابێت بە پێی داخوازیی کێش و قافیە. ئەوسا هەردوو مەعنا جێیان دەبێتەوە...